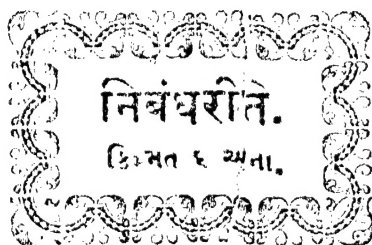

२५४

निबन्धरीते.

किम्मत ६ अना.

२१४५

निबंधरीति,

अर्द्ध,

अर्थ लपतां शिष्यनारोने व्यवहारोपयोगी सूचना.

श्री

नवलराम लक्ष्मीराम.

राजकोट ट्रेनिंग कालेजना प्रिन्सिपाल साहेब

बनावेली ते तेमनी रजाथी

छपायी प्रसिद्ध करना

हरिलाल वल्लभराम.

मु. राजकोट,

गुजरात शाणापत्रनी ओहिस.

संवत् १९४२. सन १८८५.

किंमत आना ६.

 कायदा प्रमाणे रेजिस्टर करावी ग्रंथकर्ताए सर्व
हक स्वाधीन राख्याहे.

अमदावाद.

भाभानी हुपेलीभां पुनाघटेड प्रिन्टिंग अने जनरेल
अनन्सा कंपनी लिमिटेड ना प्रेसभां
रघुछोडलाल अंगारामे छापी.

અનુક્રમણિકા.

વિષય.	પૃષ્ઠ.
શીખવવાની રીત.૧
પ્રકરણ ૧ લું.	
(સાધારણ સમજ.)	
નિબંધ એટલે શું?૩
વિચાર તથા ભાષા બંનેની	
જરૂર...૩
વિચાર સારા કરવાનો રસ્તો૪
પેટાં પાડવાં૫
નિબંધનાં ત્રણ રૂપ૭
,, વર્ણન રૂપ૭
,, કથન રૂપ૮
,, વિવેચનરૂપ૮
વર્ણન કે કથન સારું ક્યારે	
જાણવું?૯
વર્ણન કે કથન સારું કરવાનો	
નિયમ...૧૧
વિવેચન સારું ક્યારે જાણવું? ૧૧	
મિશ્ર રૂપ...૧૩

પ્રકરણ ૨ જું.

(પેટાં પાડવાની રીત.)

સ્થળવર્ણન૧૫
પ્રાણીવર્ણન...૧૫
ઇતિહાસકથન.૧૭
હુનરી કારખાનાનું ઇતિહાસ	
કથન...૧૭
વિવેચન...૧૭
કયું રૂપ પસંદ કરવું?૧૮

વિષય.	પૃષ્ઠ.
આગગાડી વિષે	
વર્ણનરૂપ૧૯
કથનરૂપ૨૧
વિવેચનરૂપ૨૨
પ્રકરણ ૩ જું.	
(ભાષા સંબંધી.)	
ભાષાજ મુખ્ય છે૨૭
અક્ષર, જોડણી, અને વિરા-	
મ ચિહ્ન...૨૮
અનુભવી મહા નિયમ૨૯
ભાષાના ચાર ગુણ...૩૦
શુદ્ધિ...૩૦
રૂઢિ...૩૩
યથાર્થતા૩૪
સુવર્ણતા૩૫

પ્રકરણ ૪ થું.

(કેટલાક વિષયોનાં પાડી બતાવેલાં પેટાં.)

૧. સ્ત્રી કેળવણી૩૬
૨. દેશાટલ૩૭
૩. ઇંગ્લાંડની મુસાફરી૩૮
૪. પુત્રવિવાહ.૩૯
૫. બાળલગ્ન...૪૦
૬. ઉદ્યોગ...૪૧
૭. માબાપની આત્મા.૪૨
૮. સત્ય૪૩
૯. સભ્યતા...૪૪
૧૦. પરદેશગારી૪૬

વિષય.	પૃષ્ઠ.	વિષય	પૃષ્ઠ.
૧૧. અકબર ઔરંગઝેબનો		૨૪. દેશી કારીગરી૬૦
મુકાબલો૪૭	૨૫. ધર્મદાન...	...૬૧
૧૨. વાંચવાનો શોખ...	...૪૮	૨૬. જીવદયા...	...૬૩
૧૩. હિંદુ સ્ત્રીઓની સ્થિતિ.	૪૯	૨૭. ઇંગ્રેજલોકોની અડતીકળા	૬૪
૧૪. પોથાક૪૯	૨૮. ઇંગ્રેજ રાજ્ય૬૫
૧૫. ઇંગ્રેજ તથા સંસ્કૃત બા-		૨૯. રાજભક્તિ...	...૬૭
ધા બાણવાના કાયદા ..	૫૦	૩૦. સ્વદેશ ભક્તિ...	...૬૮
૧૬. ઇંગ્રેજ રાજ્યના હિંદુસ્તા		૩૧. વર્તમાનપત્રો૭૦
નને કાયદા...	... ૫૧	૩૨. સંસ્કૃત ભાષા૭૨
૧૭. ખાનગી વિદ્યાભ્યાસ...	૫૩	૩૩. ઇંગ્રેજ ભાષા૭૩
૧૮. સાતિભેદ.૫૪	૩૪. કવિતા એટલે શું ?૭૪
૧૯. વર્ષાત્રયુ...	... ૫૫		
૨૦. વર્ષાદ અને તે આવ-			
વાનાં કારણો૫૬		
૨૧. વિદ્યા૫૬		
૨૨. જ્ઞાન એ શક્તિ છે ...	૫૭		
૨૩. ભરતખંડ પરતંત્રતામાં			
પડ્યો તેનાં કારણો ...	૫૮		

પૂર્વણી.

વિરામચિન્હ મૂકવાના બ્યવ-
હારી નિયમો ... ૭૭
રાજકોટ ટ્રેનિંગ કોલેજમાં લ-
ખવાતા નિબંધોની ટીપ. ૭૯

નિબંધ શીખવવાની રીત.

નિબંધ લખવાની પદ્ધતિ દર્શાવનારી એકે ચોપડી આપણી ભાષામાં ન હોવાથી આ સ્ક્રીનાઓ પ્રથમ ગૂજરાતશાળાપત્રમાં લખવાની જરૂર પડી હતી, અને પરિણામ ઉપરથી જણાય છેકે તે છઠું ચિરણ બહુનારાઓને ઘણીજ ઉપયોગી માલમ પડી છે.

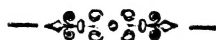
હાલ તેને છટા આકારમાં છપાવવાનો પ્રસંગ આવવાથી તેમાં સહેજસાજ સુધારો વધારો પણ કર્યો છે કે, તેના ઉપયોગીપણામાં વધારો થાય. વિરામચિહ્નનો વિષયતો પૂરવણી દાખલ છેવટે બિલકુલ નયોજ દાખલ કર્યો છે, કેમકે એ બાબત છોકરાઓ હાલ કેવળ અણજાણ મારા જોવામાં આવે છે.

આ સ્ક્રીનાઓ ચાર પ્રકરણમાં વહેંચી નાંખી છે. ૧ લા પ્રકરણમાં નિબંધ એટલે શું તથા તેના ત્રણ રૂપ કેવા પ્રકારના થાય છે તેના કાંઈ સાધારણ સમજાવતી આપી છે. ૨ જ પ્રકરણમાં વિષયના પેટાં કેમ પાડવાં તે વિસ્તારથી સમજાવ્યું છે. એમાં “આગગાડી” વિષે ચાર રીતે પેટાં પાડી બતાવ્યાં છે તે પ્રથમ અભ્યાસને વખતેજ છોકરાઓને શીખવવાની જરૂર નથી, પણ વર્ણનાદિક નિબંધોના પેટા સામાન્યપણે કેમ પડે છે તેનો ખસુસ ધ્યાન દઈને શીખવવું જોઈએ. ૩ જ પ્રકરણમાં શુદ્ધિ, રૂઢિ, વિગેરે ભાષાના ગુણોની કાંઈક સમજણ આપી છે તે ટૂંકી પણ બહુજ અપની છે. આ વિષયનું જ્ઞાન આજ કાલ કેટલાક લખનારાઓમાં પણ જોઈએ તેવું માલમ પડતું નથી. ૪ થા પ્રકરણમાં દેશકાળ જોતાં કેટલાક સર્વોપયોગી

વિષયોનાં પેટાંજ તમામ પાડી આપ્યાં છે. એ નિબંધનાં
ઓખાં સમાન છે, અને તે નિશાળિયા શિવાય બીજા પણ
નિબંધકારોને ઉપયોગી માલમ પડતાં હોય એમ દેખાય છે.

આ ઓપડીના છાપામાં બાળબોધ અને ગૂજરાતી એવા
બે તરેહના અક્ષર જાણી જોઈને રાખ્યા છે. બાળબોધ
અક્ષરે જે નિયમો લખ્યા છે તેતો શબ્દે શબ્દ સમજી
છોકરાઓએ યાદજ રાખવા જોઈએ, અને તેની સંપૂર્ણ
સમજીતી ગૂજરાતી અક્ષરમાં આપેલી છે. એ સમજીતી
છોકરાને પાઠ કરવાને માટે નહિ, પણ માત્ર સમજણ પા-
ડવાને માટેજ છે. બાળબોધ અક્ષરનો નિયમ વંચાવી જો
મહેતાજી એ સમજીતી બધી પોતે પોતાને મોઢેથીજ આપી
જાય, તો એકાદ મહીનામાં એ બધા નિયમો તે શીખી
શકે, અને વર્ષના બાકીના ભાગમાં જે વિષયોના પેટાં
પાડી આપેલાં છે તે વિષયોપર નિબંધ લખવાનોજ મહાવરો
કરાવી શકાય. પછીથી બહારના વિષયો ઉપર પણ નિબંધ
લખાવવા, અને તેનાં પેટાં કેમ પાડે છે તે વિશેષ લક્ષ્યથી
તપાસવું. શુદ્ધિરૂઢિના દોષતો નિરંતર સુધારતાજ રહેવું.

ન. લ.

નિબંધ વિષે સાધારણ સમજ.

પ્રકરણ ૧ લું.

૧ કોઈ પણ વાતપર પોતાના જે વિચારો હોય તે વીજાને બરાબર લખી જગાવવા અને નિબંધ કહે છે.

આ બાબતે ઉપરથીજ માલમ પડશે કે આ વિષય બહુજ મોટો અને બહુજ ઉપયોગી છે. એક ચોટી લખવી, કામળ લખવો, અર્થ લખવી. ખત લખવાં, ચર્યાપત્ર લખવું, વિષયો લખવા, એપડીઓ રચવી, કવિતા કરવી, વગેરે સંસારમાં નાનાથી મોટી જે જે લખવાની બાબતો છે તે બધાનો નિબંધ શબ્દમાં સમાવેશ થઈ જાય છે. જેમ વાચા વિનાનું માણસ પશુ સરખુંજ છે, તેમ જેનામાં નિબંધ શક્તિ નથી તે પણ તેવોજ જાણવો, કેમકે પોતાના મનના વિચાર બીજાને જણાવવા એ સંસારમાં બહુજ ઉપયોગી છે અને એજ કેળવણી લેવાની પણ એક મોટી મતલબ છે.

૨. નિબંધમાં વિચાર અને ભાષા એ બંને ઉપર સમાન ધ્યાન આપવાનું છે.

જો નિબંધ એટલે પોતાના વિચાર બીજાને જણાવવા એમ છે. તો વિચાર અને તે જણાવવાની શક્તિ એ બંને વાતની સરખીજ જરૂર હોવી જોઈએ. વિચાર જણાવવાની જે શક્તિ તેનું નામજ ભાષા જ્ઞાન, માટે, વિચાર અને ભાષા એ બંનેની સરખી જરૂર નિબંધ લખનારને છે. ગમે એવી ભાષા લખતાં આવડતી હોય, પણ જો પોતાના

મનમાં લખવાના વિચારજ ન હોય, તો તે શું લખે. તેમજ વિચારો હોય પણ તે લખી જણાવતાં ન આવડે તો તે પણ મૂગાના રવખા જેવુંજ થાય.

હવે વિચાર સારા શી રીતે પ્રાપ્ત થાય તેનો વિચાર કરીએ.

૩. વિચારનો આધાર જ્ઞાન, અનુભવ, અને બુદ્ધિની ऊपर रहेंलो છે.

માણસે જે પ્રમાણે જોયું સાંભળ્યું હોય તે પ્રમાણે તેના મનમાં વિચાર ઉત્પન્ન થાયછે. અજાણી વસ્તુ કોઈ આપણી આગળ આણીને મૂકે તો આપણે તે વિષે શું કહી શકીએ ? જેણે ધગ્લાંડ વિષે કાંઈપણ વાંચ્યું કે સાંભળ્યું નથી, તેને કહીએ કે એ દેશનું વર્ણન લખી લાવો તો તે એક શબ્દ પણ શી રીતે લખી લાવવાનો હતો ? એનામાં ગમે એટલી બુદ્ધિ કે નિબંધ લખવાની કળા હશે, પણ જ્ઞાનને અનુભવ વિના તે કાંઈ પણ કામમાં નહિ આવે. તેમજ જ્ઞાનને અનુભવ હશે પણ જો બુદ્ધિ નહિ હોય, તો એના મનમાં વિચાર નહિજ આવે, અને મનમાં વિચાર નહિ આવે એટલે તે પ્રમાણે તે લખી પણ નહિજ શકે. તેમજ જેનામાં રૂંવભાવિક બુદ્ધિ ધણી હશે તે વધારે સારો નિબંધ લખશેજ. તે છતાં થોડી ધણી બુદ્ધિ તો બધા માણસમાં પરમેશ્વરે મૂકીજ છે અને તેથી જ્ઞાન અને અનુભવ હોય તો નિબંધ લખવા જેટલા વિચારતો બધાના મનમાં આવેજ.

જ્ઞાન મેળવવાનો રસ્તો એજ છેકે પુસ્તકો વાંચવાં, વિદ્વાનોનો સમાગમ કરવો, અને દરેક બાબત ઉપર વિચાર કરવાની ટેવ રાખવી. એ પ્રમાણે કેટલાક કાળ સુધી માણસ

દૃઢતાથી ક્યાં કરેછે ત્યારેજ તેના મનમાં વિચારોનો જોડો સંગ્રહ થાય છે, અને પછી તે ગમે તે વિષય ઉપર સહેલથી નિબંધ લખી શકેછે. માટે, નિબંધ શીખનારે કેટલા વખત સુધી તો રાત દહાડે ખંતથી વાંચવાંચાંચ કર્યાં કરવું જોઈએ. એ અભ્યાસના પ્રથમ ભાગમાં લખવા કરતાં પણ વાંચવાની વધારે જરૂર છે.

ઉપર કહ્યું તે ઉપરથી એ તો સ્પષ્ટજ છે કે નિબંધ લખવાની શક્તિ મેળવવાને સારૂં પ્રથમતો માણસે ઘણું જ્ઞાન ને અનુભવ મેળવી રાખવો જોઈએ.

૪. નિબંધ લખવા માંડવા પહેલાં પ્રથમ તે વિષય સંબંધો જેટલું જ્ઞાન પોતાને હોય તે સંભારી જવું, खूटतું હોય તેટલું પુસ્તકો વગેરેમાંથી મેઢવી લેવું, અને પછી લખવાજોગ વિચારોને સંબંધ પૂર્વક ગોઠવવા;—એટલે, તે વિષયના સંબાઢથી પેટાં પાઢવાં.

પાછલી કલમમાં કહ્યું, કે વિચાર મેળવી રહ્યા કેડેજ નિબંધ લખી શકાય પણ મહેતાજીને તો ઘણી વાર માલમ પડશે કે નિબંધના વર્ગમાં આવેલા ડોકરાઓમાં વિચાર અને ભાષા બંનેની ખામી છે. પુસ્તકો વાંચી તેઓ પોતાનું મન બરે ત્યાં સુધી કાંઈ મહેતાજીથી થોભી શકાય નહિ. એણે તો બીજે દહાડેથીજ નિબંધ લખવાનો મહાવરો કરાવવો જોઈએ. ત્યારે એણે કરવું શું ?

એનો ઉપાય એછે કે પાછલી ઓપડીમાં વાંચી ગયા હોય તે, તથા ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે તેમને જે અનુભવ થયો હોય તે, એ બે વાતનો વિચાર કરી સહેલા સહેલા વિષયો આપવા. તેવા વિષયોમાં પણ તેમનું જ્ઞાન ઘણીવાર અપૂર્ણ માલમ પડશે ખરૂં. એ અપૂર્ણતાના

ઉપાય દાખલજ આ નિયમમાં પુસ્તકો વાંચી પોતાની ખોટ પૂરી પાડવાની શિખાઉને બલામણ કરીછે. છોકરાઓને પૂરતો વખત મળે તેને માટે આગલે દહાડેથી નિબંધનો વિષય કહ્યો હોય તો વધારે સારું. વખતે વિષય કડિણજ હોય તો ફલાણા ફલાણા પુસ્તકોમાંથી તમને એ બાબત જ્ઞાન મળશે એમ સૂચના પણ બેલાશક આપવી. નિબંધને માટે જ્ઞાન મળવવા સારું ચોપડીઓ વાંચવાની છટ છે એટલુંજ નહિ પણ ફરજ છે એમ નિશાળીઆઓને સમજવું જોઈએ. એટલી તપાસ રાખવી ખરી કે ચોરી કરી લાવે નહિ. વિચાર મળતા આવે તેની ફિકર નહિ, પણ શબ્દ તથા ગોઠવણતો બધીજ નિબંધ કરનારની જોઈએ. ધીમે ધીમે વિચાર કરતાં શીખે, તેમ તેમ વિચારની નવીનતાને વધારે માન આપતાજવું, અને એમ કરતાં કરતાં આખરે પરીક્ષાની વેળા તેઓ વિચાર અને બાષા બંને પોતાની વાપરતા થશે. અલબત્ત પરીક્ષા વેળા તો પુસ્તકો જોઈ પોતાના જ્ઞાનની ખોટ પૂરી પાડવા નહિજ દે, કેમકે પરીક્ષા તો બાષા અને વિચાર બંનેબીજ છે. તે છતાં પરીક્ષામાં પણ બાષા ઉપર વિશેષજ વજન રાખવામાં આવે છે.

હવે, ધારો કે જ્ઞાન તો નિબંધ લખવા જોતું ગમે ત્યાંથી મળવું પણ એ બસ નથી એ જ લખવા ધાર્યું તેનાં પ્રથમ તો પેઠાં પાઠતાં આવડવાની બહુજ જરૂર છે. સારો નિબંધ એ પેઠાં પાડવા ઉપરજ આધાર રાખેછે. પોતામાં ગમે એટલું જ્ઞાન હશે, પણ જો વિષયનાં પેઠાં પ્રથમથી ખરાબર નહિ પાડ્યાં હોય, તો તે કદી પણ સારી રીતે નહિ લખાય. એક વાત કહેવામાં મુદ્દો બૂલી બીજી વાત ઉપર ઉતરી પડશે, તે બીજી વાત પણ બ-

રાખર વિસ્તારથી નહિ કહેવાય, અને હજારો વાતો એવી સેજમેજ થઈ જશે કે તેનું ધડ કયું ને માથું કયું તેજ કોઈથી નહિ સમજાય. ખરેખરી જે કહેવાની વાત હશે તેતો આવા ગભરાટમાં રહીજ નશે, અને નહિ કહેવાની વાતનુંજ ટાહેલું વધી પડશે. વખતે લખનારના મનનો શો ભાવ છે તે કોઈ સમજીજ નહિ શકશે. વખતે એ કોઈ ખાખતને વખાણતો હશે પણ લખાણની ઢપ ઉપરથી વાંચનારને એમ લાગશે કે એ નિંદ છે અને નિંદા કરતો હશે ત્યારે શ્રુતિ જેવી વાંચનારના મન ઉપર અસર થશે. વખતે પોતાનામાં છતાં જ્ઞાને એ અજ્ઞાન જેવો દેખાશે. એ રીતે પેટાં ન પાડવાથી નિબંધ લખનારને હજારો જાતનાં નુકશાન થવાનો સંભવ રહેછે.

કથિત પાઠની જેવી સંક્ષિપ્ત નોંધ થાયછે તેવીજ નિબંધના વિષયની પણ પ્રથમ લખવી. કથિત પાઠ આપનારને વિષયના ભાગ પાડવાની જેટલી જરૂર છે તેટલીજ નિબંધ લખનારને છે. એ વાતમાં જેટલી કચાશ રહી તેટલી છેવટ સુધી નડ્યા વિના રહેતી નથી, અને ખીજી ગમે એટલી હાશિઆરી હોય પણ તે આ ખામીને બોધે જોઈએ તેવું કૃણ હમજ કરી શકતી નથી.

પેટાં થી રીતે પાડવાં એને માટે એક નિયમ આપી શકાતો નથી તોપણ તેનો ધણો આધાર નિબંધ કયે રૂપે લખવાનો છે તે ઉપર રહેલો છે.

૫. નિબંધનાં મુખ્યત્વે કરીને ત્રણ રૂપ યાયછે:—
વર્ણન રૂપ, કથન રૂપ, અને વિવેચન રૂપ.

૬. કોઈ વસ્તુની સ્થિતિ જણાવવાને અર્થે જે લક્ષ-
્યું તેને વર્ણનરૂપનિબંધ કહેછે.

હાથી કેવા દેખાવનું અને શુણનું પ્રાણી છે, વાહાણ કેવી કેવી તરેહનાં યાયછે, બાગમાં કેવી કેવી રચના કરી છે અને શું શું ઉગ્યું છે, નિશાળ સવારથી સાંજ સુધી કેવી રીતે ચાલેછે અને તેના શા શા ધારા છે, વગેરે બા-બતો ઉપર લખીએ ત્યારે તે વર્ણન રૂપ નિબંધ કહેવાય.

૭. કોઈ બનાવ કેવે પ્રકારે બન્યો તે જણાવવાને અર્થે જે લખવું તેને કથનરૂપ નિબંધ કહીએ.

કોઈ પદાર્થ હાલ કેવી સ્થિતિમાં છે તે વર્ણનથી જ-ણાયછે. પહેલાં કેવો હતો અને શી રીતે હાલ તે આવી સ્થિતિમાં આવ્યો એ બાબત જે કાંઈ કહેવું તેનું નામ કથન. ઉપર જે વિષયો વર્ણન રૂપમાં ગણાવ્યા તે બધા કથન રૂપે પણ લખી શકાય ખરા એ કદી ભૂલવું નહિ. અમુક નિશાળ કે બાગ ક્યારે બંધાયો, તે પહેલાં તેના કેવી સ્થિતિ હતી, કોના મનમાં તે બંધાવવાનો પ્રથમ વિચાર ઉઠ્યો અને તે શા કારણથી, તે વિચારને પાર પાડવાને તેણે શા શા ઉપાયો કામે લગાડ્યા, તેને કઈ કઈ જાતની હરકતો નડી, કોણે તેને સહાયતા કરી, ક્યારે તેનો પાયો નાંખવાનો વખત આવી પહોંચ્યો, પાયો નંખાયો ત્યારે તેના કેવી સ્થિતિ હતી, તે સ્થિતિમાંથી આગળ શી રીતે સુધારો થતો ગયો, અને હાલ તે કેવી સ્થિતિમાં છે, વગેરે ઘણી ઘણી બાબતો લખી શકાય, અને ઉપર જે વર્ણનનો નિબંધ લખ્યો હતો તેથી છેક જૂદોજ નિબંધ તે થઈ રહે. એજ પ્રમાણે બીજા વિષયોનું પણ સમજવું.

૮. સારાસારનો નિર્ણય કરવાના હેતુથી જે લખવું તેને વિવેચનરૂપ નિબંધ કહેછે.

કોઈ પદાર્થ હાલ કેવી સ્થિતિમાં છે અથવા તે એવો

સ્થિતિમાં આવ્યા પહેલાં કેવી કેવી સ્થિતિમાં હતો એ જણાવવાની મરજી ન હોય, પણ એ પદાર્થથી શા શા ફાયદા કે ગેરફાયદા થાયછે તે સમજાવવું હોય ત્યારે વિવેચન કરવું પડે. વિવેચન રૂપ નિબંધમાં કાર્ય કારણનોજ વિચાર વિશેષે કરીને હોય છે.

ઉપલુંજ બાગ કે નિશાળનું ઉદાહરણ લઈએ. એ બાગ કે નિશાળથી ગામને શા શા ફાયદા થાયછે એ વિષેજ લખવું હોય તો તે વિવેચન રૂપ નિબંધ થાય. એ પ્રસંગે બાગ્યેજ કાંઈ પણ તેનું વર્ણન કરવાનો જરૂર પડે. અકબર કે ઔરંગઝેબની રાજનીતિ વિષે અભિપ્રાય માગ્યો હોય ત્યારે કથન રૂપે નહિ પણ વિવેચન રૂપેજ નિબંધ લખવાનો છે એમ સમજવું.

આ ઉપરથી યાદ રાખવું કે નિબંધનું રૂપ વિષય ઉપર આધાર રાખેછે તે કરતાં આપણે શા હેતુથી લખીએ છઈએ તે ઉપરજ બહુ આધાર રાખેછે. તે વિષયને ઓળખાવવો હોય તો વર્ણન રૂપે; તેની પાછલી હકીકત જણાવવી હોય તો કથન રૂપે; અને તે વિષે કાંઈ નિર્ણય કરી સમજાવવો હોય, તો વિવેચન રૂપે નિબંધ લખવો જોઈએ. તોપણ કેટલાક વિષયો અમુક રૂપનેજ વધારે લાયક હોયછે ખરા. સત્ય ચોરી, મિતાહાર વગેરે નીતિના વિષયો ઉપર લખવાનું કહ્યું હોય તો વિવેચન રૂપેજ માગ્યું છે એમ સમજાય. ઇતિહાસને જીવનચરિત્રો એ બહુધા કથન રૂપનાજ નિબંધો છે. ગામઠામ વિષે લખવું હોય ત્યારે ધણું કરીને વર્ણનજ કરવું જોઈએ. તો પણ સઘળા વિષયો અન્યરૂપમાં પણ લખી શકાય ખરા..

૯. ડ્યારે તે સ્થિતિ કે બનાવ સાક્ષાત્કાર થઈ રહે ત્યારેજ તે વર્ણન કે કથન સફલ થયું એમ જાણવું.

વર્ણન કરવાનો હેતુજ એ છે કે સામાને તે પદાર્થ સાક્ષાત્કાર થાય, એટલે તેની નજર આગળ તે ખરેખરો આવીને ઉભો હોય એમ તેને લાગે. વર્ણન એ એક જાતની ચિત્રકળાજ છે. ચિતારો કાગળને રંગયાં ચિતરે છે, અને કવિ (જેનામાં કે વર્ણન શક્તિ સંપૂર્ણતાને પામેલી હોય છે તે) શબ્દવડે ચિતરે છે. પણ એ બંનેની કળાનું ફળ એકજ છે:—તે વસ્તુ હોય તેવી બીજાને સાક્ષાત્કાર દેખાય છે.

જો સાક્ષાત્કાર કરવું એજ વર્ણનનો હેતુ છે, તો તે પદાર્થ પ્રથમ લખનારને તો સાક્ષાત્કાર થવોજ જોઈએ. એમ કરી શકવું તેનેજ કલ્પના કહેછે. કલ્પનાશક્તિવાળો માણસ આંખ મીંચીને જોય છે, તો તેની આગળ જે ધારે તે પદાર્થ આવીને ઉભો રહેછે, અને મંદકલ્પનાવાળાને આંધારા સિવાય બીજું કંઈજ દેખાતુ નથી. ચિતારા, કવિઓ, મૂતિકારો, વગેરે પોતાનું કામ સાફ કરેછે તેનું કારણ એજ કે તેઓમાં કલ્પનાશક્તિ ઘણી હોય છે. પરંતુ થોડી ઘણી કલ્પના તો બધા માણસમાં હોયછે અને તેથી અંતરમાં નિબંધમાં બધા સાધારણ વર્ણન તો કરી શકેજ.

નિબંધ લખનારે પ્રથમ કલ્પના ચલાવી જે વસ્તુનું વર્ણન કરવું હોય તેને પોતાની નજર આગળ આણવી, અને પછી તેને જોઈ જોઈ ઘટવું વર્ણન કરવું. ચિતારાની પેઠે તેને તે વસ્તુના સઘળાજ ભાગ ચિતરવાની કાંઈ જરૂર નથી. ચિતારાના સાકાર સાધનો કરતા શબ્દમાં એવું વિશેષ બળ રહેલું છે કે રજેરજ ચિતરવાની જરૂર પડતી નથી. થોડું કહે ઘણી વિગત સાંભળનાર પોતાની મેળે કળી જાયછે. કયા ભાગનું વર્ણન કરવું અને કયા ભાગનું ન કરવું એ જાણવામાંજ વર્ણનકારની ચતુરાઈ રહેલીછે.

તેમજ એક ભાગનું બહુ ઝીણું વર્ણન કરવા જતાં વખતે સામાને તે પદાર્થ સાક્ષાત્કાર થવાને બદલે ઉલટો અંધ-કાર રૂપજ થઈ પડશે અથવા અવશ્યતા ભાગ રહી ગયા હશે, તો તે માત્ર ધાબા જેવુંજ દેખાશે. માટે, વર્ણન કરનારે ચિતારાની પેઠે માત્ર અવશ્યતા ભાગની આકારરેખાજ ઉપર ઉપરથી પાડવી, અને તેમાં રંગ પૂરવાનું તો વિષયને સમયાનુસારજ રાખવું.

સાક્ષાત્કાર કથનની જુક્તિ પણ એવીજ છે. વાંચનાર કે સાંભળનાર એમ જાણે કે આ બનાવ મારી આગળજ હમણા અને છે એવી રીતે કથન કરવું જોઈએ. એક બનાવ ઘણા બનાવનો બનેલો હોય છે. તેમાં જે જે બનાવોનો મુખ્ય બનાવ સાથે સંબંધ હોય તેજ બનાવો વર્ણવા અને બીજા મૂકી દેવા-નહિ તો લાંબો રાસડો એવો થઈ જશે કે કોઈને તેમાં રસ નહિ લાગે અને કાંઈ પણ હકીકત નહિ સમજાય. વર્ણન કે કથન એ બંનેમાં શું કહેવું અને શું મૂકી દેવું એ જાણવું એજ મોટી કળા છે. તે શીખવી શીખવાતી નથી. જરૂરના પેઠા બનાવોમાંથી એકે રહી ન જાય અને જરૂર વગરનો એકે બનાવ આવે નહિ એવી કથન કરનારે કાળજી રાખવી જોઈએ.

૧૦. દિશાનો અનુક્રમ રાખી ચાલતાં વર્ણન, અને કાઢનાં અનુક્રમ રાખતાં કથન ઘણું કરીને સારું થશે.

૧૧. રાજાના મનની પ્રતીતિ થાય અને વચ્ચે તેની વૃત્તિ પણ તે મળી વહે ત્યારેજ વિવચન રૂપ નિ-બંધની સિદ્ધિ થઈ એમ સમજવું.

બીજાની ખાત્રી કરી આપવી એજ વિવેચન કરવાનો હેતુ છે. તે કરવાને માટે પ્રત્યક્ષ અનુમાનાદિક પ્રમાણો અ-

વચનનાં છે. બોલવા લખવાની ગમે ઐટલી ચતુરાઈ હોય પણ અપ્રમાણિક વાત કદી સમજવાર માણસમાં માન્ય થાય નહિ. મોટે પ્રથમ તો ખરું શું છે તે ખોટું શું છે તેને નિર્ણય નિબંધકારે અપક્ષપાતે પોતાના મન સાથે કરવો જોઈએ. બધાં પ્રમાણો ખોળી જોવાં અને બંને બાજુ તપાસવી. ત્યાર પછી જે નિશ્ચય થાય તે પ્રતિપાદન કરવા તૈયાર થવું અને જે પ્રમાણોવડે પોતાની ખાત્રી થઈ છે તે લખવાં અને પૂર્વપક્ષનું વિવેકથી ખંડન કરવું. પ્રમાણો સ્પષ્ટ સમજાવવાને દૃષ્ટાંત, ઉદાહરણ, વર્ણન વગેરેની જરૂર પડે ત્યાં છૂટથી વાપરવા. કહેવતજ છે કે દાખલા દલીલથી બીજાની ખાત્રી થાય, દલીલ કરતાં દાખલાને એમાં પેહેલાં ગણ્યા છે તે વ્યવહારી નિબંધમાં બરાબરજ છે.

દલીલો કઈ કઈ વાપરવી, કઈ કઈ મૂકી દેવી, વાપરવી તો ક્યા અનુક્રમે વાપરવી, કેટલે દરજ્જે વાપરવી, કેવી રીતે વાપરવી, વગેરે સઘળી વાતનો આધાર જોને વાસ્તે આપણે નિબંધ રચતા હોઈએ તેની યુક્તિ અને મતની ઉપર આધાર રાખીએ. એમાં ઘણા ચાતુર્યનો અપ પડે છે. મોટો ન્યાયશાસ્ત્રી પણ જો પોતામાં આવી રસવિદગ્ધતા ન હોય તો બીજાના મતની ખાત્રી કરી શકે નહિ, અર્થાત; અસરકારક વિવેચન કરનારને ન્યાય (Logic) અને રસ ચાતુર્ય (Rhetoric) બંને જરૂરનાં છે, અને બંને સામાન્ય લોકના સંબંધમાં તો ન્યાય કરતાં રસચાતુર્યજ ધણીવાર ફાવી જતું માલમ પડે છે.

જો ખાત્રી કરવામાં પણ રસચાતુર્યનું આટલું બળ છે, તો જ્યાં મનોવૃત્તિઓ વશ કરવાનોજ હેતુ છે ત્યાં તો એનો ઘણોજ અપ પડે એમાં શું આશ્ચર્ય ? નિબંધનો છેવટ ભાગ તો રસમયજ આવવો જોઈએ. જો સાંભળનાર વિરહ

વિચારનો હોય, તો પહેલાંથી આખો નિબંધ કે અભિપ્રાય આપણે આપી તેને બડાવવો નહિ, પણ ધીમે ધીમે રચતાં પ્રમાણે આપી આગળ ચડાવવો અને બ્યારે તેનું મન ખાતરી ઉપર આવવા લાગે ત્યારે સમગ્ર પ્રમાણે આપી તે પૂરી કરવી, અને પછી રસમય ટાણીથી તેનું મન તલ્લિન કરીનાંખવું.

પણ બધા વિવેચનમાં મનોવૃત્તિ ઐચવાનો હેતુ હોતો નથી. બ્યાં માત્ર ખાતરી કરી આપવા ધારીછે, ત્યાં શાંત રીતે દાખલા દલીલો સારા અનુક્રમમાં આપવા એજ ઉત્તમ નાર્ગછે.

૧૨. વ્યવહારમાં વ્રજેનું રૂપ હરકોઈ નિવંધમાં વિવેકથી મેઢી નાંચવાં, પણ તેના વિશેષ રૂપનું પ્રધાનપણું જવા દેવું નહિ.

એકજ રૂપનો કોઈ પણ નિબંધ શોધી કાઢવો મુશ્કેલ માલમ પડશે. અતિશાસ્ત્રીય ગ્રંથમાંજ વખતે એકનું એક રૂપ જાળવી રાખેલું હોય છે, પણ ઘણે પ્રસંગે તો તેમ થઈ શકવું નથી અને તેમ કરવાની જરૂર પણ નથી. વિવેચનરૂપ નિબંધ હોય તોપણ ઠેકાણે ઠેકાણે વર્ણન અને વખતે ઇતિહાસ પણ આપીએ, તોજ તે વિવેચન સારી રીતે સમજાય. વિદ્યાના પાઠમાં પદાર્થ કે યંત્રોનું વર્ણન ન કરીએ, તો તે શી રીતે સમજાય? કોણે અને ક્યારે એ શોધ કર્યો એ પણ કહેવું ફાયદા ભરેલુંજ છે. અર્થાત્:—વિવેચનરૂપ નિબંધમાં વર્ણન ને કથન રૂપ પોતાની મેજેજ પેસી ગયાં. તેમજ તમે કોઈ પણ ઇતિહાસ કે જિવનચરિત્રનો ગ્રંથ ઉઘાડી જોશો, તો તે બધો કથનરૂપમાં નહિ હોય, પણ તેમાં કેટલુંક વર્ણન ને વિવેચન કરેલું પણ માલમજ પડશે. ગામનાં, કિલ્લાઓનાં, બસ્કરોનાં, લડાઈઓનાં, રીતભાતનાં,

વગેરે જે વર્ણનો આપેલાં હોય છે તે વર્ણન રૂપજ નિબંધ જાણવા. આ લઝાઈ કે કાયદાથી શા કાયદા થયા એ વિશે જે કાંઈ લખેલું હોય છે તે વિવેચન રૂપનિબંધજ છે. એવીજ રીતે વર્ણનરૂપ નિબંધમાં કાંઈક ઇતિહાસ કે વિવેચન ભાગ પણ આવીજ જાય છે:—જેમકે એક નિશાળનું વર્ણન કરતાં તેનો કાંઈક પાછલો ઇતિહાસ અને તેથી શા કાયદા છે તે પણ લખી શકાય, અને તે લખ્યાથીજ તે નિબંધ વધારે રસિક થાય. નિબંધનો રસ ઘણું કરીને એક રૂપના નિબંધમાં બીજાં રૂપ મેળવેલ કરવાની ચતુરાઈ ઉપરજ આધાર રાખે છે.

વિષય કઈ જાતનો છે તેનો, અથવા નિબંધ લખાવનારે શું માગ્યું છે તેનો વિચાર કરી તે કયા રૂપમાં લખવો જોઈએ તેનો પ્રથમ નિશ્ચય કરવો, અને નિબંધનો ઘણો ભાગ તે રૂપમાંજ લખવો. બીજાં રૂપ પ્રસંગ જોઈ દાખલ કરવાં, પણ મૂળ રૂપનું પ્રધાનપણું કદી પણ જવા દેવું નહિ:— જેમકે વિવેચન રૂપનો નિબંધ હોય, તો તેમાં ઘણો ભાગ વિવેચનનોજ આવવો જોઈએ, પ્રસંગ જોઈ એમાં વર્ણન ખેલાશક કરવું, અને દૃષ્ટાંત દાખલાની જગોએ કથન પણ મજેથી કરી શકાય, પરંતુ તેથી કારણ સમજાવવાની વાત અધુરીજ રહી જાય, અથવા બીજામાં એવી દખાઈ જાયકે વિવેચન રૂપનો નિબંધજ છે કે નહિ, તે કોઈ જાણે નહિ એમ કદી થવું જોઈએ નહિ. તેમજ વર્ણન કે કથન કરવાનું હોય ત્યાં ડગલે ડગલે વિવેચન કરવા ખેસીએ તો દોઢાહુંજ દેખાય અને નિબંધ બગડે. એક રૂપમાં બીજાં રૂપ કેટલાં નાખવાં એ મહા ચતુરાઈનું કામ છે. નિબંધકારમાં શુદ્ધ રસિકતા જોઈલી હશે તે પ્રમાણેજ એ કરતાં આવડવાનું. શુદ્ધ રસિકતાવાળા ગ્રંથકારોના ગ્રંથનો લક્ષ-પૂર્વક અભ્યાસ કરવાથીએ એ ચતુરાઈ વધે છે.

પ્રકરણ ૨ જું.

પેટાં પાડવાની રીત.

૧ વર્ણનરૂપ નિબંધનાં પેટાં ઘણું કરીને નીચે પ્રમાણે પાડવામાં આવે છે:—

અ. જો કોઈ સ્થળનું વર્ણન માગ્યું હોય, તો

૧. સ્થળનું નામ.

૨. તે ક્યાં છે? એટલે, ક્યા પ્રાંતમાં? ક્યા પરગણામાં? કઈ નદી ઉપર (નદીઉપર હોયતો)? દ્વાળ ઉપર, પર્વત ઉપર, કે મેદાનમાં? વગેરે.

૩. ભૂતળ લક્ષણો—એટલે, ત્યાંની આબેહવા (હવા પાં-ણી); આસપાસના પ્રદેશની જમીન કેવી જાતની છે તથા શી શી પેદાસ થાયછે; ગામની આસપાસ આડી-ઓ છે કે નહિ, છેતો ક્યા આડની, કેવી, કેટલી? વગેરે.

૪. ગામનો આકાર તથા વિસ્તાર, મોટા મોટા રાજમાર્ગનો દેખાવ તથા લંબાઈ પહોળાઈ, વસ્તી કેટલી અને ક્યા ક્યા લોકની છે, વગેરે.

૫. વિશેષ હકીકત:—અ. દરબાર, દેહરાં, ગઢ, નિશાળ, દવાખાનાં, પૂલ, મહેલ, મોટાં મોટાં મકાનો વગેરે જે કાંઈ ગામમાં હોય તે સંબંધી.—વ. નાત જાત, ધર્મ, ધંધો રોજગાર, વગેરે લોકો સંબંધી.

૬. તે સ્થળે અથવા તેની પાડોશમાં જેજે જાણવા લાયક ઐતિહાસિક બનાવો બન્યા હોય તેની ટુંકી હકીકત.

વ. જો કોઈ જાનવરનું વર્ણન માગ્યું હોય તો,

૧. તેનો દેખાવ, કદ,બળ, વેગ, શરીરની રચના, વગેરે.
૨. તે સાધારણ કે નવાઈનું છે ? ક્યા ક્યા દેશોમાં થાય છે ?
૩. તેનો સ્વભાવ અને રીતભાત ? હજી એવું કે જંગલી ? તે શી રીતે પકડાય છે અને પળાય છે ? અકલ, માયાળુપણું વગેરે ગુણો અને તેનાં થોડાંક દૃષ્ટાંતો.
૪. માણસને શા ઉપયોગમાં આવે છે ? અસહન લોક તેને કેવું ગણતા અને શા ઉપયોગમાં આણતાં ? •

ક. જો કોઈ આડ વિષ, લખવું હોય, તો

૧. તેનો દેખાવ, કદ,તથા રચના.
૨. ક્યા દેશમાં, કઈ વસ્તુમાં,અને કેરી રીતે તે થાય છે ?
- ૩ તેને વાવી મોટું કરવાની રીત.
૪. તેનો ઉપયોગ.
૫. તે આડની નીપજનો વેપાર ?

એજ પ્રમાણે જ્યો વિષય હોય તે પ્રમાણે પેટાં પાડી શકાય. તમે જોશો કે ઉપલા ત્રણ વિષયનાંજ પેટાં સરખાં નથી, અને તેથી જીદી રીતે પણ પાડી શકાય. તો પણ દેખાવ, કદ, રચના, કાંઈક પાછલો ઇતિહાસ, અને ઉપયોગ એટલાંવાનાં તો બધા વિષયોમાં અવશ્યનાં છે.

વાંચનામાળામાં શહેર, જનાવરો, આડ, વગેરે બાબતોના પાક છે તે વિચાર પૂર્વક વાંચી જોવાથી માલમ પડશે, કે એ બધાં વર્ણન રૂપજ નિબંધ છે, અને તેનાં પેટાં ઉપર ખતાવેલી રીતેજ ઘણુંકરીને પાડેલાં છે.

કુદરતી ચીજો, કુદરતી દેખાવ, હુનરી ચીજો, હુનરનાં કારખાનાં, તથા માણસની રીતભાત, એ સઘળાં બહુધા વર્ણનરૂપ નિબંધનાજ વિષયો છે.

૨. કથન રૂપ નિબંધમાં ઘણુંકરી કાઢનો અનુક્રમ

રાखी નીચે પ્રમાણે પેટાં પાઢવાં.

- અ. કોઈ બનાવની હકીકત માગી હોય, તો
 ૧. એ બનાવનું કારણ—એટલે, તે પહેલાં કેવી સ્થિતિ અને શા બનાવો બન્યા હતા કે તેના પરિણામમાં આ બનાવ બન્યો.
 ૨. એ બનાવની વિગતવાર હકીકત.
 ૩. એ બનાવના પરિણામો.
 ૪. એ બનાવ સંબંધી વિચાર, એમાંથી શો સાર લેવો તે, વગેરે.
-
- વ. કોઈ હુનરી કારખાતાનો ઇતિહાસ માગ્યો હોય, તો
 ૧. કોણે, ક્યારે, અને ક્યાં એ હુનરની શોધ કરી,
 ૨. એ હુનરથી થતા ફાયદા (ફંકામાં) અને તે નહોતો માલમ પડ્યો ત્યારે માણસો કેમ કરતા હતા અને શી શી હરકતો પેડતા હતા.
 ૩. મૂળ શોધકે તે હુનર કાઢ્યો ત્યારથી તેમાં શો શો સુધારો થતો આબોછે, કોણે કર્યો, શા વાસ્તે કરવાની જરૂર પડી વગેરે.
 ૪. હાલથી સ્થિતિ—શી શી ખામીઓછે અને તે સુધારવાના ઉપાય.
 ૫. એ હુનરની શોધથી શા શા પરિણામ નીપજ્યા તે તથા તે વિષે સામાન્ય વિચારો.
 ૩. વિવેચનરૂપ નિબંધનાં પેટાં પાઢવાની સામાન્યરીત આ પ્રમાણેછે.
 ૧. વિષયના નામની વ્યાખ્યા; શબ્દ વ્યુત્પત્તિ (જે વિષયનો અર્થ સમજવામાં મદદ કરતી હોય તોજ), એનો અર્થ સમજવામાં ખૂલો ચાલતી હોય તો તેનું સ્પષ્ટીકરણ.

૨. તેના કાયદા અથવા તેના ખરાપણાનાં પ્રમાણો.
૩. પૂર્વ પક્ષ, એટલે; તેના ગેરકાયદા અથવા ખોટાપણું બતાવનારી સામી તકરારો.
૪. પૂર્વ પક્ષનું સમાધાન, એટલે તકરારોના જવાબ (જે નિબંધ ટુંકોજ લખવો હોય તો સામેની તકરારો થોડીક લઈને તેનો ત્યાજ જવાબ આપતા જવું. એમ કરીએ ત્યારે ત્રીજી ને ચોથું પેટું એકજ થઈ જાય, વખતે વિષય બહુ મોટો હોય અને લખવાની જગા થોડી હોય, તો પૂર્વપક્ષ બંધોજ મુકી દઈએ, તોપણ ચાલે.)
૫. આખા નિબંધનો ઉપસંહાર, સાર, અને છેવટે દેશકાળને જોઈ ઘટતી સૂચનાઓ.

* વિવેચન રૂપ નિબંધમાં તોલનશક્તિનો ઘણોજ ખપ પડે છે. અને તેથી સાધારણ વાંચનારને તે વિરસ લાગે છે. એનો ઉપાય એજ છે કે ડેકાણે ડેકાણે રસ ભર્યા વર્ણનો અને દૃષ્ટાંતો આપતાજ રહેવું, તથા વિવેચનમાં ભાષા ઘણીજ સરલ વાપરવી.

૬. ઘળાઘરા વિષયો ત્રણે રૂપમાં લખી શકાય છે અને તેથી લખનારે પોતાની વિશેષ શક્તિનો વિચાર કરી અમુક રૂપનુંજ પ્રધાનપણું રાખવું.

કોઈ માણસમાં કલ્પનાશક્તિ વધારે હોય છે, તો કોઈ માણસમાં વિચારશક્તિ વધારે હોય છે. એક માણસ રસ ભર્યા વર્ણન કરી શકે છે, તો બીજા માણસને વાત કહેતાં બહુ સરસ આવડે છે. ત્રીજો માણસ કારણો બતાવવામાં અને તેના રદીઆ આપવામાંજ બહુ ખબડદાર હોય છે. આ સઘળી શક્તિઓનો નિબંધમાં ખપ પડે છે, અને તે સઘળી 'કેળવવી' જોઈએ, તો પણ માણસ માણસમાં

સ્વાભાવિક શક્તિ પ્રમાણે કેટલોક ફેર રહેવાનોજ. પોતાનું બળ કયી રીતના નિબંધમાં રહેલું છે તે જાણવું બહુ અગત્યનું છે, કેમકે તે પ્રમાણે જાણવાથી નિબંધમાં કયા રૂપનું પ્રાધાન્ય રાખવું તેની તેને સમજ પડશે. અમુક રૂપનોજ નિબંધ માગ્યો હોય ત્યાં આ પ્રમાણે બીજા રૂપનું તો પ્રાધાન્ય નહિજ રાખી શકાય, તોપણ પોતાની શક્તિ જાણવાથી કાયદોજ છે, કેમકે તેમાં પણ પોતાને અનુકૂળ રૂપનાં પ્રસંગ આવવાનાજ, અને તે જો પોતાને અનુકૂળ છે એમ જાણતો હોય તો તેવે તેવે ઠેકાણે તે તજવીજથી એવો કાંઈ વિસ્તાર કર્યો જાય કે તેની અસર આપ્યા નિબંધ ઉપર થાય, અને તે સારો ગણાય.

એકજ વિષય ગમે તે રૂપમાં લખી શકાય છે એ વાત બરાબર સમજવાને માટે નીચે અમે આગગાડીનો વિષય લઈ તે વિષે વર્ણન, કથન, ને વિવેચન રૂપે કેવું જૂઠું જૂઠું લખી શકાય તે બતાવ્યું છે. વિસ્તાર ન કરતાં પેટાનાં નામજ માત્ર લખ્યાં છે, તોપણ અકેકા નિબંધ કેવડો મોટો થઈ શકે તે એ ઉપરથી સાફ માલમ પડશે. જો નિબંધકારમાં જોઈતું જ્ઞાન ને શ્રદ્ધિ હોયતો અકેકા નિબંધની ચોપડીજ થાય, અને એ રીતે આગગાડી વિષે ત્રણ ચોપડી થાય તેમાં એકે હકીકત સામાન્ય માલમ પડે નહિ.

(આગગાડી વિષે વર્ણનરૂપ નિબંધ.)

૧. કોઈ એક મોટા સ્ટેશનનો દેખાવ—લોકો તથા ગાડી ઘોડાની ભીડ, ટીકેટ કરાવવાની તથા માલ ચડાવવાની ઘોડા ઘોડ, પોલીસનો બંદોબસ્ત, મેવા મીઠાઈવાળાની દુકાનો વગેરે—સ્ટેશનમાં જવું, સ્ટેશનની બાંધણી તથા રચના,

આગગાડીનું આવવું, તેનો દેખાવ, ઉતારાઓનું બેસવું, વગેરે.

૨. ગાડીનું વર્ણન—તેમાં કેટલાં માણસને કેવી રીતે બે-
શી શકે છે. કેટલી ગાડી તથા ગાડાં સાંકળેલાં હોય છે, તેનો
બાર, વરાળયંત્રનું જોર વગેરે.

૩. એન્જિનનું વર્ણન—ધૂમાડાનું ભૂગણું, પાણીની કોડી,
વરાળ શી રીતે થાય છે અને તેનું માપ શી રીતે રખાય છે,
વરાળયંત્રના ગોડવણ, તેનું જોર ગાડીઓના પૈડાને શી રી-
તે લાગુ પડે છે, ગાડી ચાલતી વખતના આચકા, અક-
સ્માતની દહેશત વગેરે.

૪. લોદાની સડક—તેના પોહોળાઈ, સલીપાટ, લોદાના
પાટા, એક પાટા ઉપરથી બીજા પાટા ઉપર ગાડી લઈ
જવાની જીકિત, વગેરે.

૫. આગગાડીની સજામતીને સાર કરેલી ગોઠવણો—
સ્ટેશન ઉપરના હાથા, ફાનસો, ધજાઓ, વીજળીનો
તાર વગેરે.

૬. મુસાફરીની મઝા તથા અડચણો—રજા આમણો
દેખાવ, પવનની લહેરો, ગાડીની અડખડાટ, જાતજાતના
લોકોનો મેળાવડો, જૂદા જૂદા સ્ટેશનોની શોભા, ખાવાપીવા,
પાણી પિશાબ વગેરેની ગોઠવણ, જૂદા જૂદા વર્ગની ગા-
ડીમાં કેવી કેવી સગવડતા છે તે અને તેનો દર. ગાડીનો
વેગ, સારે રસ્તે, નઠારે રસ્તે, પૂલપર. વિલાતમાં કેટલા
વેગથી ચાલે છે. આગગાડીના ફાયદા (ખુદ્દજ કુંકામાં)

૭. છેવટ—માણસનો આનંદ તથા આશ્ચર્ય, ઈંગ્રેજ લો-
કની ચતુરાઈને વિદ્યાની ખૂબી, દેશની બોધ, માણસ
વિવેકબુદ્ધિનો ઉપયોગ કરે તો શું નહિ કરી શકે?

આ વર્ણન મુસાફરીના આકારમાં કર્યું હોય, એ-
ટલે જાણે નિબંધકાર આગગાડીની મુસાફરીએ ગયો હોય

અને જે જે જોયું હોય તે વર્ણવતો હોય એવી ઢબથી નિ-
બંધ લખે તો તે બહુજ રસિક થાય. તોપણ એકજવાર
ગએલા સાધારણ મુસાફરથી એવો નિબંધ લખી શકાશે
નહિ. એમાં જે હકીકતો, માપ, આંકડા વગેરેની જરૂર છે
તેનું જ્ઞાન તો જાતે ધણી તપાસ અને પૂછપાછ કરીનેજ
મેળવવું જોઈએ.

(આગગાડો વિષે કથનરૂપનિબંધ.)

૧. આગગાડી નીકળી તે પહેલાં ખુસ્કી કે તરીને માર્ગે
જવાનાં વાહનો કેવાં હતાં? આગખોટો ક્યારની ચાલતી
થઈ હતી? વગેરે.

૨. આગગાડી બનાવવાનો વિચાર પહેલવહેલો કોને સૂ-
ઝ્યો? તે કોણ હતો? તે કેટલા વરસ સુધી મથ્યો અને
છેવટે કેવી રીતનો શોધ કર્યો? એ શોધ અમલમાં આ-
ણતાં કેવી કેવી હરકતો નડી? લોકોએ કેવી હાંસિ તથા અ-
ડચણ કરી? પહેલવહેલી લોઢાની સડક ક્યાં બંધાઈ? તે
કેવડી હતી અને તે ઉપર ગાડી કેટલા વેગથી ચાલતી.

૩. સ્ટ્રિવન્સનના શોધ પછી તેમાં કેવો સુધારો થતો
આવ્યો છે, અને હાલ તેની કેવી સ્થિતિ છે? હાલ ઇ-
ંગ્લાંડમાં લોઢાની સડક કેટલી બધી ફેલી ગઈ છે? તેથી
એના વેપાર રોજગારમાં કેટલો બધો વધારો થઈ ગયો છે?
કુનિયામાં બીજે ઢેકાણે ક્યાં ક્યાં રેલવે બંધાઈ છે તેની
ટુંકી હકીકત.

૪. હિંદુસ્તાનમાં રેલવે બાંધવાનો ક્યારે અને કોને વિ-
ચાર સૂઝ્યો? પહેલવહેલી કયે ઢેકાણે, કેવી રીતે બંધાઈ.
ત્યાર પછી બીજી રેલવેઓ ક્યાં અને ક્યારે બંધાઈ?
હાલ હિંદુસ્તાનમાં જે જે રેલવેઓ છે તેનાં નામ, અર્થ,
વિસ્તાર, અને વિશેષ હકીકત એથી મુસાફરી તથા વે-

પારને કેવી સુગમતા મળી છે તેનું કુંકું વણુંત, હજી કયે ઠેકાણે રેલવે બંધાવાની જરૂર છે ?

૫. ગૂજરાતમાં ક્યારે રેલવે બંધાવા માંડી, ક્યારે બંધાઈ રહી ? તે વેળા લોકોને કેવું લાગ્યું ? હાલ એ રેલવેથી કેવા કેવા ફાયદા થયા છે ?

૬. ઉપસંહાર, એક માણસ ખંતથી શું શું કરી શકે છે ? એવા માણસને લોક પ્રથમ હસે છે પણ તેથી પરિણામે આખી દુનિયાને લાભ થાય છે, અને તે માણસની કીર્તિ બધે ગવાઈ રહે છે.

~~આ~~ આ રીતે નિમંધ લખનારમાં બેશક ઐતિહાસિક જ્ઞાન ધણું જ જોઈએ અને પદાર્થ વિજ્ઞાન તથા આગગાડીની કળાનું પણ સામાન્ય જ્ઞાન તો જોઈએ જ.

(આગગાડીવિષે વિવેચનરૂપનિબંધ)

૧. આગગાડી એ આ જમાનાનો એક ચમત્કાર, અને વિદ્યાનું મોટું પરાક્રમ છે. એને ખેંચવાને ઘોડા કે બળદ જોઈતા નથી, એને થાક લાગતો નથી, રાતને દહાડો કામ કરે છે. એનું બળ કેટલું ? વેગ કેટલો ? તે છતાં કોયલા શિવાય બીજી એને કાંઈ ખાવા જોઈતું નથી. વરાળયંત્રે દુનિયામાં મોટો ફેરફાર કરી નાંખ્યો છે. મોટે એની રચના સમજવી જોઈએ.

૨. વરાળયંત્રમાં શી રીતે ગતિ ઉત્પન્ન થાય છે તેની વિસ્તારથી સમજ. આગગાડીની વિશેષ રચના કે જે વડે પેડાં ફરે છે અને ગાડી ચાલે છે.

૩. આગગાડીના ફાયદા:—

અ. વેપારનો ખેલદ વધારો:—વખતસર અને સસ્તે ભાવે એક ભાગની પેદાશ બીજા ભાગમાં લઈ જવાય છે. તેથી બંને ભાગના લોકને ફાયદો થાય છે—પોતાનો માલ ખપે છે

અને પારકો માલ મળે છે. વેપાર વધવાથી ઉદ્યોગ વધે છે અને બીજા પણ ઘણા લોકની રોજી જાય છે. આગગાડી ન હોય, તો એક બાગની પેદાશ ત્યાંની ત્યાંજ નામની કિંમતે વેચવી પડે, અને ગાડામાં મોકલે તો વાટમાં બગડી જાય કે ખરચ એટલો બધો થઈ પડે કે ત્યાં વેચાઈ શકે નહિ. બંદરના જે ફાયદા છે તે આગગાડીથી સઘળાં ગામને મળે છે.

બ. મુસાફરી સહેલી અને સુખરૂપ થઈ પડે છે. માણસનાં ધાર્યાં કામ કેવી રીતે થઈ શકે છે તેની કાંઈક વિગત. વખતનો ને પૈસાનો બહુ બચાવો થાય છે, અને તેથી લોકોને સહેજ કારણને માટે પણ મુસાફરી કરવાનું મન થાય છે. બળદની ગાડીના દુઃખની સાથે આગગાડીની સગવડોનો મુકાબલો. તેથી દેશાટણ ને જત્રા કરનારા લોકોમાં કેટલો વધારો થયો છે તેના પ્રતક્ષ દાખલા. હાલ આગગાડીએ અંતર ને ફાળનો તો જાણે નાશજ કરી નાંખ્યો છે અને તેથી માણસો દૂર દૂરને ઠેકાણે પણ ધંધો રોજગાર કરવા ખૂશીથી જઈ શકે છે. એથી પ્રવાસ ને વેપારનો વધારો, અને તેની દેશની આબાદી ઉપર સારી અસર.

ક. દેશની સમાધાની સહેલથી જળવાઈ શકે છે. અસલ બ્યારે હિંદુસ્તાનના એક બાગથી બીજા બાગમાં જતાં છ છ મહીના ને વરસ વરસ દહાડો લાગતો તારે જૂદા જૂદા બાગમાં કેટલું બધું ત્રસ્કરે રાખવું પડતું હતું. હાલ થોડા લશ્કરે બધો દેશ પહેલા કરતાં વધારે સારી રીતે જળવી શકાય છે. બંડની ધમ્મજા આગગાડી ને તારવું નામ સાંભળીજ મરણ પામે છે. એથી દેશના ખરચમાં ઘટારો અને સમાધાનીમાં વધારો.

૪. પૂર્વપક્ષ અને તેનું સમાધાન.

અ. ગાડાવાળા બૂખે મરશે એ દહેશનતો અનુભવથી ખોટી હરી છે, પણ ઉલટો ગાડીમાં ગામેગામ બહુજ વધારો થયેલો માલમ પડે છે. એમ થવાનું કારણ એ છે કે બાહું સોંધ્ય થવાથી જનાર આવનાર તથા વેપારમાં બહુજ વધારો થયો. એ વધારો કટલો બધો છે તે એક સ્ટેશન ઉપર દરરોજ કેટલા ઉતાર ને માલ ચડે છે, અને આગગાડી થયા પહેલાં રોજ કેટલાં ગાડાં જતાં હતાં તેનો મુકાબલો કરવાથી માલમ પડે છે. આ વધારાથી આગગાડીને જોઇતું કામ મળ્યું એટલુંજ નહિ, પણ ગાડાઓનો પણ પહેલાં કરતાં ખપ વધ્યો.

વ. મોંઘવારી થાય એ કહેવું પણ ખોટું છે. અમુક વસ્તુઓ જેનું પહેલાં કાંઈ ઉપજતું નહિ હોય તેની હાલ વધારે કિંમત બેસતી હશે ખરી, પણ તેના બદલામાં જે વસ્તુઓ પહેલાં સ્વપ્નામાં પણ મળી શકતી નહોતી તે હાલ મધ્યમ કિંમતે સધળાને મળી શકે છે. જે વસ્તુ આપણા બાગમાં મોંઘી થાય છે તે બીજા બાગના લોકને સોંધી મળે છે, અને આપણા વેપારીને નફો થાય છે. દુકાન જેવા વખતમાં આગગાડીથીજ લાખો માણસ મરતાં બચે છે. દક્ષિણના અને કાઠીયાવાડના છેલ્લા દુકાનના દાખલા. બીજા બૂખે મરે અને આપણે ત્યાં જરા મોંઘવારી પણ ન થાય એમ ધમ્મકું એ મહા દુષ્ટ, તેમજ બેવકુફી ભરેલી ટુંકી નજરનું કામ છે, કેમકે એવી રીતનો આપણો વારો પણ આવેજ. આગગાડીથી ઘણા માણસને ઘણું મુખ મળે છે.

ક. અકસ્માત થાય તો ઘણાનો જિવ જાય એ વાત ખરી, પણ એવા અકસ્માત કોઇજ વેળા બને. ગાડી,

ધાડા, હોડી, વગેરેથી માણસો ૨
 પંચ થાયછે તેમી દશવીશ વર્ષની ૨
 ઢાહાડીએ તો તેટલી મુદતમાં આગગ.
 કળએ કરતાં ઉલટી વધારે માલમ પડયે.
 ઠેકાણે અને ગુદે ગુદે વખતે થાય છે, અને
 ઠેકાણે એકજ વખતે થાયછે તેથી આગગાડીન
 સ્માત વધારે ભયાનક લાગેછે. બાકી એમાં તો જિંદગી
 સલામતી વધારે છે.

૫. સડકો, આગગાડી, તાર વગેરે દેશની આખાદીનાં
 મોટાં સાધનો છે. સુધરેલા રાજની એ મુખ્ય નિશાની
 છે. યુરોપની સમૃદ્ધિનું એજ કારણ. આપણા દેશમાં પણ
 એનો જન્મ જન્મ વધારો થાય તેમ સારું.

 આ રીતે લખનાર અર્થવિદ્યા અને પદાર્થ
 વિજ્ઞાનમાં કુશળ હોવો જોઈએ.

આ ત્રણ નમુના ઉપરથી માલમ પડશે કે એકજ વિષય
 ઉપર કેવી જૂદી જૂદી જાતના નિબંધ લખાઈ શકે છે,
 અને તે દરેકમાં કેટલું બધું લખવાનું છે. ઉપર જે અમે
 ટાંચણ બતાવ્યું છે તે તો માત્ર ઇશારા દાખલ છે—એ-
 થી પણ એમાં ઘણી વધારે વિગત અને પેટાં પણ આ-
 વી શકે, આ ઉપરથી જણાશે કે આગગાડી વિષે મોટી ત્ર-
 ણ ચોપડી થઈ શકે અને તેમાં એક અક્ષર પણ બળતો
 આવે નહિ. મુસાફર અથવા વર્ણન કરવાની શક્તિવાળા
 પહેલી જાતની ચોપડી, તવારીખ જાણનારો બીજી રીત-
 ની, અને શાસ્ત્રજ્ઞાનવાળો ત્રીજી જાતની ચોપડી લખે.
 ત્રીજી જાતમાં વળી બે પ્રકાર સમાયેલા છે:—અર્થવિ-
 દ્યા અને પદાર્થ વિજ્ઞાન, અને એ દરેક બાબત ઉપર પણ
 નિરાજી ચોપડીઓ થઈ શકે. વેપારી લખવા બેઠો હોય તો

ક્રીકતોની મદદ લઈ આગગાડી-
 થા ક્યાં ક્યાં અને કેવી જાતની ક-
 ત્વ પુસ્તક લખે. તેમજ યંત્રશાસ્ત્રી એની
 મક મોટો ગ્રંથ લખે, અને ઇંગ્લેન્ડ જેવી
 ભાષાઓમાં એ પ્રમાણેજ પુસ્તકો લખા-

૧.

૧. ત્રણમાંથી એક બાબત ઉપર જેને વિશેષ જ્ઞાન
 થી, તેતો એ ત્રણે પ્રકારે ભિન્ન કરી પોતાનું જ્ઞાન વિશે-
 ષ બળ હોય તેવી વાતો વધારે આવે એવી તજવીજથી
 એકજ નિબંધ લખે. તેને મિશ્ર રૂપનો નિબંધ કહીએ. સા-
 ધારણુ લખનાર મિશ્ર નિબંધજ લખેછે, અને તેવાજ તે
 લખી શકે. મિશ્ર નિબંધ ચતુરાઈથી લખ્યો હોય, તો તે વાં-
 ચતાં સર્વેને રસ લાગે તથા બોધ મળે એવો થઈ શકે. તે-
 ના નમુના દાખલ અન્ને નીચે મુખ્ય મુખ્ય પેટાં પાડી
 ખતાવીએ છઈએ.

૧ વરાળયંત્ર તથા આગગાડીનું વર્ણન.

૨ એની શોધ તથા હાલ ક્યાંક્યાં લોકોની સડકોબંધછેતે

૩ આગગાડીથી થતા મુસાફરને તથા વેપારને ફાયદા.

૪ છેવટે જૂદી જૂદી જાતના વિચાર તથા બોધ.

આ રીતે લખતાં જેની વર્ણન શક્તિ સારી હોય તે પહે-
 લા, ઇતિહાસ જ્ઞાન વધારે હોય તે બીજા, અને તોલન
 શક્તિ વધારે હોય તે ત્રીજા પેટાનો વિસ્તાર વધારે કરે,
 અને એ ત્રણેના નિબંધ સારા લાગે. તોપણ બીજાં પેટાં
 રહી જવાં ન જોઈએ. એમાંનું એકે પેટું ભરતાં વિશે-
 ષ હુદ્દિ કે જ્ઞાનનો ખપ પડે એમ નથી. સાધારણ મા-
 ણસ આ મિશ્રરૂપ નિબંધ લખી શકે.

પ્રકરણ ૩

નિબંધની ભાષા સંબંધી *૨

આપણે પ્રથમ કહ્યું હતું કે નિબંધ લખ.

ભાષા એ બંને ઉપર સરખુંજ ધ્યાન આપવું

આર કેવા પ્રકારના જોઈએ, અને તેને કેમ ગા.

વિષે આપણે કહી ચૂક્યા, અને હવે ભાષા કેવી લ

તે બાબત કાંઈ કહીએ છીએ.

૧. યાદ રાખવું કે પરીક્ષામાં નિબંધ લખાવેછે તેનો મુખ્ય હેતુ તમને કેવી ભાષા લખતાં આવડેછે તેજ જાણવાનો હોયછે.

એટલે, લખનારમાં સામાન્ય જ્ઞાન કે બુદ્ધિ કેટલીછે એ જાણવાને સારું નિબંધ લખાવતાજ નથી. કોઈનામાં કાંઈ વધારે જ્ઞાન કે બુદ્ધિ હોય તો તે જણાઈ આવે ખરી, અને તે પ્રમાણે તેનો નિબંધ ચડીઆતો એ ગણાય, તોપણ પરીક્ષકનો મૂળ હેતુ એ જાણવાનો નથી.

આ વાત લક્ષમાં ન હોવાથી ઘણા નિશાળીઆઓ ખતા ખાયછે. તેઓ નિબંધના અર્થ ઉપરજ બધું ધ્યાન આપેછે, અને ભાષા તો જેવી લખાય તેવી લખી નાંખેછે. આ ગાંડી બેફીકરાઈનું કૃળ એજ થાયછે કે તેઓ નિબંધમાં એકે દોકડો મળવી શકતા નથી. જો નિબંધ

* સ્વલ્પ પણ અહિંયા યથાસ્થિત લખવું અશક્યજ છે, કેમકે ભાષાના ગુણદોષમાં કાંઈપણ જાણણી ઉતરવા જઈએ તો આખા સાહિત્યશાસ્ત્રને થોડું ઘણું પણ છેડ્યા વિના ચાલેજ નહિ એમ છે. માટે એ વિષય તો અન્ય-સ્થળે, અન્ય પ્રસંગેજ હાથરેચ્છાએ.

જાણતા હોય, તો તેઓ કદી
 ને ભાષા ઉપર ધ્યાન આપે તો
 ત્યાં લખી શકે, કેમકે પોતાની બા-
 રકાંઈ ઘણું અઘરું કામ નથી—માત્ર ભાષા
 આપવું જોઈએ એ જાણવું જ પસંદ છે.

માધ્યામાં પ્રથમ તો અક્ષર, જોડણી, અને વિ-

ચિન્હ ઉપર સંપૂર્ણ ધ્યાન આપવું.

નિબંધ તપાસનાર હમેશાં આ ત્રણ બાબતના કાંઈક
 દોકડા જૂદાજ રાખે છે, અને આ ત્રણ વાતમાં નિબંધ
 સારો હોય, તો તેને નાપાસ થવાની થોડીજ દહેશત
 રહે છે. આ ત્રણ વાત પણ એવી છે કે જો લક્ષ રાખે, તો
 એમાં સઘળા સારા દોકડા મેળવી શકે. ફક્ત એમાં કા-
 જળું કામ છે.

“કાપી” ના જેવાજ નિબંધમાં અક્ષર લખવાની જ-
 ર નથી, પણ તે સુઘડતાઈ બરેલા, અને સહેલથી વં-
 ચાય એવા તો જોઈએ જ. ડાઘાકુઘી કે ચેરણ ચૂંથણ કદી
 પણ કરવું નહિ. વાંકા ચૂંકા પાંખડાઓ ખેંચીને કદીપણ
 ફક્કડાઈ બતાવવા જવું નહિ. પાંખડા વિના સાદા કામ
 ચલાઉ અક્ષર લખવા કદી જૂલવું નહિ. નિબંધ તપાસ-
 નારને તે વાંચતાં જોઈતી મહેનત પડે છે તેનો ખદલો ત-
 મારા દોકડામાંથી (જાણે કે અજાણે) વાળી લીધા વિના
 તે કદી રહેવાનો નથી. પરીક્ષાના સઘળા કાગળીઆ લ-
 ખતી વેળા આ વાત ધ્યાનમાં રાખવા જોઈએ. વાંચતાં
 પરીક્ષકને કંટાળે. ઉપજ્યો કે સ્વાભાવિક રીતેજ તેની ક-
 લમમાંથી થોડા દોકડા નીકળવાના. શબ્દે શબ્દ જૂદા
 લખવાનો ધારો કદીપણ જૂલવો નહિ. એમ કરશે તો વં-
 ચાય એવું સહેલથી લખાશે.

જોડણીને તથા વિરામ ચિન્હ
મુખ્ય વસ્તુઓના છે. જોડણીની
ગમે એવો સારો નિબંધ હોય તોપણ
માં આવે.

વિરામચિન્હ છાપેલી ઓપડીમાં શી રીતે
આવે છે તે જોવું, અને નિબંધ લખતીવેળા તે
થોડો માહાવરો પડ્યા પછી તમને એ કામ સહેલું
પડશે. પૂર્ણવિરામ ને અધ્ધવિરામ તો બરાબર મૂકતા
આવડવાં જ નોંધવે. એ વિના લખાણુ શોભતું જ નથી,
અને એ મૂકવાના નિયમ ધણા સહેલા છે.

૩. વાક્ય રચતી વેળા પ્રથમતો પોતાનાં મનમાં
જે હોય તે સ્વાભાવિક રીતે જેમ બોલાતું લખાતું
હોય તેમજ લખી જવું, અને પછીથી તેમાં જે દોષ
દેખાય તે દૂર કરવા.

આં નિયમની મતલબ એ છે કે લખવામાં ડોળ કરવું
નહિ. જાણી જોઈને મોટા મોટા શબ્દ કે વાક્ય લખવાથી
નિબંધ કઠીપણુ સારો થાય છે એમ સમજવું નહિ. સર-
લ—બધાથી સમજાય એવી—અને આપણો ધારેલો અ-
ર્થ જેમાં બરાબર સમાઈ રહે તે જ ઉત્તમ ભાષા કહેવાય છે.
બધા લોક જો રીતે બોલતા લખતા હોય તે રોતે જ આ-
પણે લખીએ, તો આપણી ભાષા બધાથી સમજાય. ડોળ
કરવાથી ઉલટી તે બગડી જાય, કોઈને તેમાં સમજ પડે
નહિ. અને વખતે અર્થનો અનર્થ પણ થાય.

મોટા શબ્દ કે વાક્ય નજ લખવા એમ પણ કહેવાની
મતલબ નથી. મતલબ એ છે કે જેમ બોલાતું હોય તેમ
લખવું ને ડોળ કરવું નહિ, અને પ્રસંગે જો બોલવામાં

જાણી હોય, તો આપણે પણ તેમ કરવાનું બહુ મન થાયછે તેથી આ અગ્ર ૩૨ પડેછે.

અહીં કે બોલાવું હોય તેમજ લખીએતો અશુદ્ધ ને નહારો થઈ જાય. જો બોલનાર જાતે જાણી હોય, તો તો એ પ્રમાણે કદી થાયજ નહિ. કળવણીમાં ખામી હોય, તો એમ બનવાનો કેટલોક મવ છે ખરો, અને તે માટેજ એ નિયમમાં કહ્યુંછે કે એમ લખી ગયા પછી તેમાં જે દોષ હોય તે દૂર કરી જવા.

ભાષામાં દોષ કેવા કેવા આવી શકે એનું ખરાખર વિવેચન કરવા ખેતીએ તો વિષય બહુજ વધી જાય અને એક નિરાળો ગ્રંથ થાય. માટે ભાષામાં મોટા ગુણ કયા કયા જોઈએ તેજ કાંઈ નીચે સમજાવીએ છઈએ.

૪. શુદ્ધિ, રુઢિ, યથાર્થતા, અને સુવર્ણતા એ ચાર ગુણ જે ભાષામાં હોય તે ભાષા ઉત્તમ કહેવાયછે.

એ ચારે ગુણ સંપૂર્ણ રીતે ભાષામાં આણવા એ બહુજ વિકટ કામછે, અને તે થોડાનાજ લખાણમાં હોયછે. એવી વાણી તો વિરલા ગ્રંથકારોનીજ હોયછે. ધણો અભ્યાસ, ધણું જ્ઞાન, ધણી રસિકતા, અને ધણી શુદ્ધિ સ્વાભાવિક રીતે હોય ત્યારેજ એ ચારે ગુણ સંપૂર્ણપણે આવી શકેછે.

તોપણ સઘળાના લખાણમાં શુદ્ધિ અને રુઢિ એ બે ગુણતો સહેલથી આવી શકે; અને તે આવવાજ જોઈએ. એ બે ગુણવિના તો લખાણ નકાસું ફેંકી દેવાનું ગણાય.

૫. દેશમાં માન્ય વર્ગના લોકો જે શબ્દ અને વાક્ય રચના વાપરતા હોય તેજ શુદ્ધ કહેવાય.

પ્રથમ તો માન્યવર્ગ કોને કુંડ
 મકે તેના બોલવા ઉપરજ બાધાન
 ધારછે. જેનું બોલવું બધાએ દેશમાં
 નામ માન્યવર્ગ. ગામડીઆ કરતાં શહેરીઃ
 રતાં ઉંચવર્ણની, અને અબણ કરતાં કેળવા.
 પા શુદ્ધ મનાયછે. માટે શહેરના ઉંચવર્ણના બા
 હુસો જે પ્રમાણે બોલે તે શુદ્ધ.

બાધા શુદ્ધિનું આ શિવાય બીજું માપ નથી. વ્યુત્પન્ન
 કે મૂળરૂપ ઉપર એનો કાંઈપણ આધાર નથી. માન્યવર્ગમાં
 જે બોલાયું તે શુદ્ધ, અને એથી જે ઉલટું તે સઘળું અશુદ્ધ.

ગામડીયા, પ્રાંતભિદના, પરબાધાના, કે વ્યાકરણ દોષ-
 વાળા શબ્દ વાપરવા નહિ. ગામડીયા બોલે તો સહજ
 ઓળખાઈ આવેછે, અને તે વાપરવાથી હાંસિ થાયછે.

પ્રાંત ભિદના શબ્દ એટલે જે શબ્દ દેશના અમુક ભા-
 ગમાં બોલાતા હોય તે. ગૂજરાતી ભાષામાં મુખ્ય ત્રણ
 પ્રાંતભિદછે:—કાઠીયાવાડી, ચરોતરી, ને સુરતી. પ્રાંતભિદનો
 દોષ દૂર કરવો એ શિખાઉને માટે અઘરુંછે, કેમકે તે પ્રાંતના
 માન્યવર્ગના લોકના બોલવામાં પણ એવા શબ્દ આવેછે.
 તે છતાં હાલ કેળવાએલા લોકની બોલી ગૂજરાતમાં બધે
 એક થવા લાગીછે, અને સરકારી વાંચનમાળામાં ખાસ
 ધ્યાન આપીને પ્રાંતભિદ વગરની ભાષા લખાઈ. કેટલાક
 ગ્રંથકારોની પણ ભાષા એવીજ શુદ્ધછે. તેથી એ બ-
 ધાનો લક્ષ્યપૂર્વક અભ્યાસ કર્યા હોય તો પ્રાંત ભિદનો દોષ
 દૂર થઈ શકે.

પરબાધાના શબ્દને માટે પણ એમજ સમજવું. જે શબ્દ
 માન્યવર્ગના લોકો બોલેછે તે પછી સંસ્કૃત હોય, અપ-
 ભ્રંશ હોય, ફારસી હોય, કે ઇંગ્રેજી હોય તો પણ તે શુદ્ધ

હવું, અને એ શિવાયના ગમે તે
 પરભાષાના જાણવા. આ બાબત
 લોકનો વિચાર બહુ ભૂલ બરેલો છે.
 જેણે કે સંસ્કૃત શબ્દો જેમ વધારે નાંખી-
 વી વધારે શુદ્ધ થાય. આવી સમજથી તેઓ
 ગૂજરાતી શબ્દોને પણ તાણી ટીપીને મૂળ
 પેઠે લખે છે:—જેમકે પરચૂરણ ને પ્રચૂર્ણ, મહેલ ને
 હાલય, બગેરે. ફારસી આરબી શબ્દોના સાથે તો તેઓ
 હાડવેરજ રાખે છે. તેને દેખે છે ત્યાંથી મારીને કાઢી મૂકે છે.
 પણ આ સ્વધર્મો ગાંડો મમત છે, અને ખરું જોઈએ તો
 એવાં લખાણ ગૂજરાતીમાં અશુદ્ધ અને બાષામય છે.
 માન્યવર્ગમાં ન વપરાતા સંસ્કૃત શબ્દ પણ પરભાષાનાજ
 ગણાય, અને જે ફારસી, આરબી શબ્દો બધાની બોલીમાં
 પેસી ગયા છે તેને ગૂજરાતી શબ્દજ ગણવા જોઈએ, કેમકે
 ગૂજરાતી બાષા કાંઈ મૂળની નથી, પણ સંસ્કૃત, ફારસી
 વગેરેના મિશ્રણથીજ ઉત્પન્ન થયેલી છે.

ગૂજરાતી બાષાના પ્રાચિન પ્રસિદ્ધ મહા કવિઓ જે
 શબ્દો વાપરી ગયા હોય તે તો સર્વમાન્યને શુદ્ધજે એ-
 મ જાણવું.

ઉપર આપણે શબ્દદોષનો વિસ્તાર કર્યો, પણ વાક્ય
 રચનાનું પણ એમજ જાણવું. વાક્ય ગોડવવાની રીત પણ

*આપણી બાષા સંસ્કૃતમાંથી નીકળી છે તથા ધર્મવિ-
 દ્યાનાં મૂળ તેમાંથીજ આવેલાં છે, તેથી ગૂજરાતીમાં શુદ્ધ
 કે અપભ્રંશરૂપે સંસ્કૃત શબ્દ ઘણા અલબ્ધ આવેજે,
 પણ ન આવતા હોય એવા અજાણ્યા શબ્દો દુરાગ્રહથી
 લાવવાની જરૂર નથી, એટલું કહેવાનીજ અમારી અહિંયા
 મતલબ છે.

ગામડીયા, પ્રાંતભિદ્વાળી, કે ૫
 હાથે. પુરાણીઓ ને વાક્યરચના
 ઢપની હોયછે અને તેથી તે હાંસિપાન.
 પારસી લખનારાઓ ઇંગ્રેજી રીતેજ વાક્ય
 બીજી ભાષા આવડતી નથી તેને આ દહેશત
 તોપણ બીજા ગ્રંથો વાંચતી વેળા આ વાત જાણ
 તો સાવચેતી રાખી શકાય.

બાકરણ દોષવાળા શબ્દ કે વાક્ય વાપરવા નહિ એ.
 કહેવાની તો જરૂર નથી. બાકરણ પ્રમાણે જાતિવચન
 વગેરે ને લાગવું જોઈએ અથવા અન્વય અનુક્રમ વગેરે
 રાખવો જોઈએ તેમ ન કર્યું હોય, ત્યારે બાકરણ દોષ થાય
 અને ભાષા ઘણી અશુદ્ધ ગણાય. જોડણીની બૂલો આ
 પેટામાંજ ગણવી. બાકરણદોષ તો આમુખ્યા દૂર કરવો
 જોઈએ, કેમકે એમ કરવામાં ફક્ત સાધારણ સંભાળની
 જરૂર છે. જો કોઈ વખત માન્યવર્ગની બોલીમાં ને બા-
 કરણમાં વિરોધ આવી પડે, તો એમ જાણવું કે બાકરણ
 ખોટું છે. ભાષામાં પરમ પ્રમાણ તો માન્યવર્ગનું બોલવું
 એજ છે, અને તેથીજ શુદ્ધિની બાપ્પા તો તેની ઉપરજ
 અને રાખી છે.

શુદ્ધ ભાષા શીખવાનો ખરો ઉપાય એજ છે કે તે બા-
 પાના માન્યગ્રંથનો અભ્યાસ કરવો, અને માન્ય બોલના-
 રને સાંભળવા.

૬. જે પ્રસંગે જેવી રીતે બોલાતુ હોય, તે પ્રસંગે તેવી
 રીતે બોલવું તેને રુઢિ કહેછે.

રૂઢિનું પરમ પ્રમાણ પણ માન્યવર્ગનું બોલવું એજ છે,
 તેથી ગામડીયા રૂઢિ, પ્રાંતભિદની રૂઢિ; કે પરબાષાની રૂઢિ
 પ્રમાણે આપણે લખીએ બોલીએ, તો તે દોષ ગણાય.

હોય, તોપણ તે રૂઠ ન હોય,
 શબ્દો શુદ્ધ છે, એટલે ગૂજરા-
 ત, તોપણ પ્રસંગ પ્રમાણે ઉપયોગ કરવો
 નાં અર્થ કરી એમ બોલવું હોય, ત્યાં સ-
 મ કરી એમ બોલીએ, તો રૂઠિનો મોટો દોષ
 દહેરું, મંદીર, અને દેવલ એ ત્રણે શબ્દના અર્થ
 અત્યુત્પત્તિ પણ ધણું કરીને સરખીજ છે, તોપણ રૂઠિ
 માણે એ બોલ ને પ્રસંગે બોલાયછે તેજ પ્રસંગે બોલવા
 જોઈએ. મહાદેવનું મંદીર, ગોસાંઈજીનું દેવલ, અને ખ્રી-
 સ્તીનું દહેરું એમ બોલીએ તો શુદ્ધ ગૂજરાતી માણસને
 હસવું આબ્યા વિના રહે નહિ. વાક્ય રચનાનું પણ એમજ
 સમજવું.

૭. જે અર્થ મનમાં ધાર્યો હોય તેજ અર્થ ભાષામાંથી
 નીકળે તેને યથાર્થતા કહીએ.

તમને કદાપિ એમ લાગશે કે આ કામ કાંઈ અઘરું
 નથી, અને કહેશે કે સમજા માણસો ધારેલો અર્થજ બોલે.
 પણ એમ નથી. મનનો અર્થ બરાબર ભાષામાં એવી રીતે
 ઉતારવો, કે ધાર્યા કરતાં કાંઈ અર્થ વધી કે ઘટી જાય નહિ
 અથવા ભાવમાં કાંઈ ફેર પડે નહિ, એ કામ બહુજ વિકટ
 છે. તે એટલું અઘરું છે, ઘડાએલા ગ્રંથકારોમાંથી પણ થો-
 ડાજ તે બરાબર કરી શકેછે. ભાષાનો એ સર્વોપરી ગુણછે,
 અને તે મેળવવાને માટે સૂક્ષ્મ યુક્તિ, ઘણી કેળવણી, અને
 ઘણો અનુભવ જોઈએ છીએ. શિખાઉને તો યથાર્થતા શું
 એજ પ્રથમ સમજાવું નથી.

આ ગુણ મેળવવાને માટે શબ્દે શબ્દનું તોલન કરવાનો
 મહાવરો રાખવો જોઈએ, અને દરેક વખતે વિચાર કર-
 વો કે શબ્દમાં જરા પણ ફેરફાર કરવાથી અર્થ કે ભાવમાં
 કેટલો ફેર પડી જાયછે.

આ ગુણ બાધામાં ન હોય,
હોય ત્યાં નિંદા, અને નિંદા ધારી
જાણપણામાં થઈ જાયછે, અને સમ
આવેછે. આ ગુણ પરિપૂર્ણ રીતે શાસ્ત્રીય
વામાં આવેછે.

૮. શબ્દ કે વાક્યના અક્ષર એવા હોય
સાંભળનારનાં મન રાજી થાય, અને અર્થના રસમ
શબ્દોનો ધ્વનિયોજ વધારો થાય તેને સુવર્ણતા કે
સંધ્વનિ કહોઈ.

આ ગુણને અર્થની સાથે કાંઈ સંબંધ નથી, તે ઉચ્ચ
રની ઉપરજ આધાર રાખેછે. એનો હેતુ રૂઝ કાનને સાર
લગાડવાનોજ છે, તો પણ એ ગુણ કેટલેક દરજ્જે અ-
વશ્યનો છે. અર્થ સારો હોય પણ શબ્દો જો કાનને કરડે
એવા હોય, તો તે સાંભળી કોઈપણ રાજી થાય નહિ. તે-
મજ કોઈ વખત શબ્દ એવા સરસ ઉચ્ચારણના હોય ને
ઉપવાક્યો એવા પ્રમાણમાં લહેકાતાં આવ્યા જાય કે અર્થ
ધૂળ જેવો હોય તો પણ તે વાક્ય સાંભળીને માણસનાં
મન રાજી રાજી થઈ જાય.

આ ગુણ ઉત્તમ કવિયોમાં સંપૂર્ણ રીતે જોવામાં આ-
વેછે. ગદ્યના ગ્રંથોમાં એ ગુણ અમુક દરજ્જેજ આવી
શકે, અને હદની બહાર હોય, તો તો તે સદા ધિક્કારવા
જોગજ ગણાય છે.

નિબંધ લખનારે આરંભમાં તો કદી પણ શબ્દની ટા-
પટીપ કરવા તર્ક ધ્યાન રાખવું નહિ. એણે તો શુદ્ધિ, રૂઝ
ને યથાર્થતાના ગુણ મેળવવાનીજ ખંત રાખવી સુવર્ણતા
તો એની મેળે જોઈલી આવે તેટલાથીજ સંતોષ માનવો.

રૂળ ૪ થું.

નેબંધોની સંક્ષિપ્ત નોંધ.

૧. સ્ત્રી કેળવણી.

સ્ત્રીની બાપ્પા. સંસારમાં પોત પોતાનાં કર્તવ્ય કરવાને કેળવણીની સમજાને જરૂર છે. પુરૂષ તો સ્ત્રીને કાંઈ એછાં કર્તવ્ય નથી. જે લોક સ્ત્રી કેળવણીને નકામી ગણે છે તે લોક કેળવણીનો અર્થજ સમજતા નથી.

૨. નહિ કેળવાયેલી સ્ત્રીનું વર્ણન તથા તેના ગેરફાયદા.

અ. સ્ત્રીએ ઘરમાં પ્રધાનવસ્થાનું કામ ચલાવવું જોઈએ, તેમ તે કરી શકતી નથી. પણ એક મુલામડીના જેવુંજ વહીવટ કરી જાણે છે. એથી પુરૂષને ઘરની ને બહારની બંને ક્રિકર રાખવી પડે છે, પણ ગૃહસ્થાશ્રમના કામના ખરી વહેચણુ તો એ છે કે પુરૂષ બહારથી કમાઈ આવવું અને સ્ત્રીએ ઘર ચલાવવું.

બ. બાળકોની સંભાળ તથા કેળવણી એ સ્ત્રીનું ખાસ કામ છે, પણ તેનાથી તે બિલકુલ ઘટી શકતું નથી. બાળક કેળવણી માથીજ સારી અપાય. બહેલી માને લીધે સારા નીવડેલા છોકરાઓનાં ઉદાહરણ.

ક. ધણી ધણીયાણીની કેળવણીમાં ફેર હોવાથી તેઓને બનતું નથી. કુળેડ બળદથી શી રીતે ગાડું ચાલે ?

ડ. વહેલી તથા અજ્ઞાન સ્ત્રી પુરૂષને સારા કામમાં નિરંતર આડે આવે છે અને છોકરાંઓને બગાડે છે.

૩. સુધરેલા દેશોમાં સ્ત્રી કેળવણી અવશ્યની ગણાય છે.

અ. સ્ત્રીઓ જ્યાં સુધી બહેલી નથી ત્યાં સુધી કોઈપણ દેશ સુધરેલો શી રીતે કહી શકાય ? વસ્તીનો અર્ધો બામ તો નિઃસંશય જંગલી રહેજ;

વ. સ્ત્રીઓ બહેલી ન હોય ત્યાં પુરૂષની કેળવણી પણ અપૂર્ણ રહે. છોકરાઓનો અને તેમજ પુરૂષોનો પણ કેટલોક કાળ સ્ત્રીઓના સહવાસમાં જાય છે, અને તેથી તેનો પાશ લાગ્યા વિના રહે નહિ.

ક. અસલ જ્યારે આપણો દેશ સુધરેલો હતો, ત્યારે સ્ત્રી કેળવણી સારી રીતે અપાતી, હતી. તેના દાખલા.—

૪. પૂર્વપક્ષ તથા તેનું સમાધાન.

અ. કમાવા જવું નથી એમ જે બોલે છે, તે કેળવણીનો અર્થજ સમજતા નથી. કમાવામાં જેટલી કેળવણીના જરૂર છે, તેટલીજ સ્ત્રીને ઘર ગોઠવણમાં છે. ઘરમાં ઘટતો ખર્ચ કરવો, હિસાબ રાખવો, છોકરો કેળવવાં, વગેરે કામો અબણ સ્ત્રીથી શી રીતે થઈ શકે ?

વ. અનીતિ વધે એમ જે કહે છે તે પણ કેળવણીનો અર્થજ સમજતા નથી. કેળવણી એટલે ફક્ત બણવુંજ એમ નથી. બણવાની સાથે તન, મન, ને નીતિ એ ત્રણે પ્રકારની કેળવણી જોઈએ. સ્ત્રી કે પુરૂષ સર્વેને નીતિ તથા ધર્મની કેળવણી જરૂરનીજ છે. એવી કેળવણી ન આપી હોય, તો વખતે માઠાં ફળ થાય; પણ એ ઉપરથીજ સિદ્ધ થાય છે કે કેળવણી આપવાની ખરેખરી જરૂર છે. અબણ સ્ત્રીઓમાં તો ઉલટાં દુરાચરણ વધારે હોય છે.

૫. ઉપસંહાર તથા બોધ.

૨. દેશાટણ.

૧. દેશાટણની મત્રા. “ જિવ્યા કરતાં જોયું બહું ” એ ઈચ્છા સ્વાભાવિક છે.

૨. ઉપયોગી જ્ઞાન તથા હાંશીઆરી વધે છે. —

અ. ધણી ધણી વસ્તુઓ પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે.

- બ. માણસોના જૂદા જૂદા આચારવિચારે જણાય છે, સારૂં નહારૂં શું તે ઓળખતાં આવડે છે, અને ટુંકી અભિમાનબુદ્ધિ દૂર થાય છે.
- ક. ઘાટ ઘાટના પાણી પીવાથી માણસ હેંશિયાર ને પાકો થાય છે, કેમકે તરેહ તરેહના માણસો એના જોવામાં આવી જાય છે.
- ડ. ભાત ભાતની વિદ્યાકળાઓ એના જોવામાં આવે છે.
૩. વિદ્યાશાળામાં મળેલી કેળવણી દશાટણ વિના અપૂર્ણ ગણાય છે, બણ્યાની સાથે ગણ્યા પણ થવું જોઈએ.
- અ. દશાટણનો યુરોપમાં ધારો.
- વ. એ બાબત અસલ ભરતખંડનો ધારો.
૪. દશાટણ સઘળાને ઉપયોગી છે. વિદ્વાન, વેપારી, કે કારીગર જે થવું હોય તેમાં દશાટણથી ફાયદો થાય.
૫. (ટુંકામાં) હાલ તો આપણને ઇંગ્લાંડની મુસાફરી કરવાની વિશેષ કરીને જરૂર છે, અને એ સંબંધી જે વહેમ છે તેથી દેશને મહામહા નુકસાન થાય છે.
૬. ઉપસંહાર તથા બોધ.

૩. ઇંગ્લાંડની મુસાફરી.

૧. સામાન્ય દશાટણના ફાયદા (ટુંકામાં).
૨. ઇંગ્લાંડની મુસાફરી તો હાલને સમય સૌથી વધારે ફાયદા ભરેલી છે.
- અ. યુરોપ એ વિદ્યા, કળા તથા બાપારનું મથક છે—હાલની કાશીયાત્રા એજ જાણવી.
- વ. ઇંગ્લાંડની રાજબવસ્થા એ હાલ ઉત્તમ રાજનીતિની નિશાળ છે. સ્વાધિનતાદિ ગુણો પ્રત્યક્ષ ત્યાંજ માલમ પડે છે.
- ક. એ આપણા રાજકર્તાનો દેશ છે. ત્યાંની રીતભાતથી વાકેફ થયા વિના અથવા ત્યાં જઈને મહેનત કર્યા વિના

આપણે ધટતી દાદને પહેંચી શકીએ નહિ. દાકતરી, સિવિલસર્વિસ, ઇજનેરી વગેરે કેટલાક કામની મોટી પરીક્ષાઓ વિલાતમાં જ થાય છે.

૩. પૂર્વપક્ષ અને તેનું સમાધાન,

અ. ત્યાં જાય તેને વટલવું જ પડે એમ નથી. ત્યાં સૈને પોત પોતાનો ધર્મ પાળવાની સંપૂર્ણ છટ છે. ત્યાંની હવાને બીધે મદ્યમાંસ ખાવાં પડે એ વાત જોઈ છે. પરહેજગાર અને માંસાહાર નિષેધક મંડળીઓ ત્યાં સુમેથી રહી શકે છે.

બ. અટકનદી એજાંગવાનો પ્રતિબંધ. તેનું ખંડન. પ્રાચીન-કાળમાં એવું બંધન નહોતું. વચલા વખતમાં આસપાસ જીલમી મુસલમાનરાખ્યો થવાથી એવા ધારો નીકળ્યો. હાલ તેની જરૂર રહી નથી.

ક. હાલ એ વહેમ કેટલે દરજ્જે દૂર થયો છે, અને કેટલાક માણસો વિલાત જવા લાગ્યા છે. એ પ્રવાહ બંધ પડવાનો નથી.

૪. ઉપસંહાર તથા બાધ.

અ. યાદ રાખવું કે એ વિના આપણા દેશની ઉન્નતિ થવાની નથી. હુનરકળા અને રાજ પ્રકરણી હકો વિલાત ગયા વિના કદી પણ આપણા લોકને પ્રાપ્ત થવાના નથી.

બ. માટે ઇંગ્લાંડ જનારી સંખ્યા વધવી જોઈએ, અને સંધના દેશાભિમાની પુરૂષોનો ધર્મ છે કે તેમ કરનારને તન મન ને ધનથી ઉત્તેજન તથા સહાયતા આપવી.

૪. પુનર્વિવાહ.

૧. બાપ્તિસ્મ. ધણીના મૂઆ પછી સ્ત્રીએ ફરીથી પરણવું તેને પુનર્વિવાહ અથવા વિધવાવિવાહ કહે છે. નાતકું એ-ટલે તો ધણી જીવતો છતાં બીજાને જવું તે. પુનર્વિવાહનો

- ધારો જોઈએ સારોછે તેટલોજ નાતરાનો નહારો છે.
૨. સ્વાભાવિક રીતે એ બાબત સ્ત્રીને પુરુષના હક સર-સરેખાજ હોવા જોઈએ.
૩. હાલ એ બાબત હિંદુની જૂદી જૂદી નાતોમાં કેવા ચાલ છે તેનું કાંઈક વર્ણન.
૪. પુનર્લગ્ન ન કરવા દેવાથી યતાં નુકસાનો.
- અ. વિધવાનાં અસહ્ય દુઃખો—તન, મન, ને ધનનાં.
- બ. અભિચાર, બાળહત્યા વગેરે યતા અધર્મો.
- ક. એથી કન્યાની ખોટ પડેછે, અને વસ્તી ઘટેછે.
૫. પૂર્વપક્ષ અને તેનું સમાધાન.
- અ. શાસ્ત્રમાં મના નથી. પારાશર સ્મૃતિ. પ્રાચીન કાળમાં થએલાં પુર્નલગ્નો.
- બ. લોકો ધર્મ સમજી પુનર્વિવાહ નથી કરતા, પણ તેથી તો ઉલટો ઘણોજ અધર્મ થાયછે. માટે મના હોય તો પણ દેશકાળ જોઈને એ ધારો તો ફરવવાજ જોઈએ.
- ક. ઘણીને મારી નાંખે એ કલ્પનાજ ગાંડીછે. દુનિયામાં બધે પુનર્લગ્ન થાયછે પણ કોઈ ટેકાણે એમ થતું નથી. એ માણસના સ્વભાવથીજ ઉલટુંછે. માણસ સંપૂર્ણ પાપી પણ નથી ને સંપૂર્ણ પવિત્ર નથી. એવું ધોર કમ કરનાર સ્ત્રીઓ કદી પણ ઘણી નીકળેજ નહિ.
- ડ. જોય નીચનો ભેદ શો? એ બાલવું કેવળ મૂર્ખાઈ ને મિથ્યાભિમાનનુંજ છે. શું મહા અધર્મી ચંડાળ કર્મો કરવામાં જોયપણું રહેલું છે? એ વિધવાઓના કર્મથી તો ખરું જોતાં બ્રાહ્મણ વાણીઆ જોયને બદલે સૌથી નીચ ઠરેછે.
૬. સાર તથા ખાધ.
- બાળલગ્ન.
૧. બાળલગ્નનો ધારો છેક ગાંડો, અસ્વાભાવિક, ને મહા પાપીછે.

ૐ. જીવાનીમાં આત્મા પછી સ્ત્રી પુરુષે પોતાની મેળે પ-
રણું એજ રૂઝબાવિકે. અસલ આપણા દેશમાં
અને હાલ યુરોપમાં એમજ થાયછે. સ્વયંવરથી જોડું
જેવું સુખી થાય તેવું માખાપની પસંદગીથી પરણેલું
થાયજ નહિ.

ક. હાલ માખાપ કેવી ગાંડી ને નિર્દય રીતે છોકરાંએને
માટે પસંદગી કરેછે તેનું વર્ણન.

બ. માખાપ ગમે એટલી કાળજી રાખે, તો પણ નાનાં
બાળક કેવાં નીવડશે તેની કાંઈ ખબર પડે નહિ; અને
તેથી બાળલગ્ન નજ કરવાં જોઈએ.

૨. બાળલગ્નના ગેરફાયદા:—

અ. કુળેડાં થાયછે. વિદ્યાભ્યાસ અટકેછે. અને શરીર, બુ-
દ્ધિએ, તથા પૈસેટકે ખરાબ થાયછે.

ક. બાળપણમાં છોકરાં વધારે મરેછે અને તેથી બાળ-
લગ્ન કરાવવાથી ઘણી છોડીઓ બાળરાંડ થાયછે. માટે
જે લોકે પુનર્વિવાહ કરતા નથી તેથી તેણે તો અસુખ
બાળલગ્ન નજ કરવાં જોઈએ.

૩. અસલ આપણા દેશમાં ક્યારે પરણતા? તેથી દેશ
કેવા સુખી હતો?

૪. આખા બચનું સુખ લગ્ન ઉપર આધાર રાખેછે.
એ બાબતમાં માખાપે બેપરવાહી રાખવી એ કેવી નિર્દ-
યતા, કેવું મોટું પાપ, અને કેવી મૂર્ખાઈ!

૫. ઉપસંહાર. એ બાબતનો સુધારો બધાથી બની શકે
એવાછે. એમાં શાસ્ત્ર કે ન્યાતની હરકત નથી. બોધ.

૬. ઉદ્યોગ.

૧. ઉદ્યોગ એ કુદરતનો પહેલોજ કાયદો જણાયછે.

અ. જન્મતમાં જ જોઈએ છીએ તે ઉદ્યોગથીજ બનેલુંછે.
દાખલા. ઉદ્યોગ બંધ રહેતો પ્રાણીમાત્ર મરણ પામે.
દાખલા.

- બ. ઉદ્યોગથીજ શરીર સાફ રહેછે.
 ક. કામવિના મનને ગમતું નથી.
 ડ. માટે, માણસે ઉદ્યોગ કરવો એજ ઈશ્વરની ઈચ્છા જણાયછે. એમ ન કરે તે મહા પાપી જાણવો.
 ૨. બીજા ઉપર આધાર રાખવો એ બહુ ખોટું, મૂર્ખા-ધનું, અને શરમ બરેલું કામછે. ઉદ્યોગવિના દેવ લૂલુંછે.
 ૩. ઉદ્યોગી પુરૂષોના દાખલા અને તે ઉપરથી લેવાનો બાધ.

૭. માખાપની આત્મા માનવી.

૧. છોકરાંઓનો એજ મુખ્ય ધર્મછે.
 ૨. બાળક પોતાનું હિત અહિત સમજતું નથી, અને તેથી એનું મુખ્ય માખાપના કહ્યા પ્રમાણે ચાલવામાંજ રહેલું છે.
 ૩. સઘળા ધર્મની એ સામાન્ય આત્માછે.
 અ. માખાપના જેવું ખરી દાઝ જાણનાર અને શીખામણ આપનાર જગતમાં કોઈ બીજું નથી.
 બ. તેની આત્મા ન માનવી એકેવી મૂર્ખાઈ, કૃતઘ્નતા અને નિર્દયપણું.
 ક. માખાપની આત્મા ભંગ કરનાર બાળક આગળ જતાં બહુ દુઃખી થાયછે અને જન્મસુધી પસ્તાયછે.
 ૪. મોટી ઉમરના માણસોએ પણ માખાપનું સદા માન રાખવું તથા યોગ્ય આત્માઓ પાળવી જોઈએ. જનધર્મમાં ભંગ પડાવે એવી આત્મા હોય તો ન માનવી, પણ તેમનું માન તો સદાજ રાખવું અને તેમની સાથે હેત પ્રીતથી વર્તવું. માખાપનો ઉપકાર કદી પણ વાળી શકાય એવો નથી, અને તેમની આત્માઓ હમેશાં હિતચુદ્ધિથીજ ઉત્પન્ન થાયછે.

૯. સત્ય.

૧. સત્ય એ સઘળા સદ્ગુણનો સાથી છે, અને સત્યના જીવું પરમેશ્વરને બીજી કંઈ વહાલું નથી.

અ. તેથી માણસમાનનું પરમેશ્વરે સાચાતર્કજ્ઞ સ્વાભાવિક વલણ કયું છે. બાળકો અને પ્રપંચરહિત માણસો સાચું જ બોલે છે. જૂઠામાં જૂઠો માણસ પણ એક દિવસમાં જૂઠા કરતાં સાચું વધારે બોલે છે. અર્થાત, સત્ય એજ સ્વાભાવિક છે. બીજીક અથવા લાલચથી વખતે માણસો જાડું બોલવાને ઉશ્કેરાય છે, પણ પાછળથી જ્યારે તેનાં પરિણામો માઠાં ફળ દેખે છે, ત્યારે જાણે છે કે સત્ય એજ કુદરતને તથા પરમેશ્વરને વાહાલું છે.

વ. સાચું બોલવાથી સઘળી જાંજળ દૂર થાય છે, કેમકે તે ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે સ્વાભાવિક, અને તેથી સહેલું છે. જૂઠું બોલનારને હમેશાં ફિકરમાં ને ફિકરમાં રહેવું પડે છે અને તે છતાં આખરે પકડાઈ ગયા વિના રહેતો નથી.

ક. સાચું બોલવાથી આત્માને ઘણો સંતોષ વળે છે. તેને કદાપિ નુકસાન થાય છે તો પણ હું ઈશ્વરનો ચોર થયો નથી એ વિચારથી તેનું મન પ્રકૃષ્ટિત રહે છે. જો માણસને વખતે કંઈ મળે છે, તો પણ તેના આત્મામાં હમેશ જળજળાટ થયા કરે છે.

૨. દુનિયામાં પણ સત્યથીજ કાયદો થાય છે.

અ. આ સઘળો સંસાર સત્ય ઉપરજ રહેલો છે, એના દાખલા.

વ. જૂઠું બોલનારનો વિશ્વાસ ઉઠી જાય છે અને તેથી તેનાં સઘળાં સંસારી કામો અટકી પડે છે. પછીથી પસ્તાઈને સાચું બોલવા માંડે છે, તો પણ તેનો તો કોઈ ભરોસો કરવું નથી અને તેથી તે મહા દુઃખી દુઃખી થાય છે. માટે મશ્કરીમાં પણ જૂઠું બોલવું નહિ.

૩. જૂઠું બોલવાથી માણસનું નીચપણું પ્રગટ થાયછે.
 અ. જૂઠું એ ગુલામનો ડુર્ગુણ કહેવાયછે.
 બ. મોટા ખાનદાનના કે શરા માણસો કદી જૂઠું બોલતા નથી. સત્યવાદી પુરૂષોનો દાખલા.
 ૪. પૂર્વપક્ષ અને સમાધાન.
 અ. પોતે કાંઈ અપરાધ કર્યા હોય તો માની દેવો એજ ઉત્તમ માર્ગછે. એમ કરવાથી એકના બે ગુનાહ થતા નથી, ઘણી વખત માફી મળેછે, અને કદાપિ શિક્ષા થાયછે, તો પણ આખર વધેછે અને પરમેશ્વર રાજ થાયછે.
 બ. કોઈનો જિવ બચતો હોય, તોપણ જૂઠું તો નજ બોલવું, કેમકે કાયદા પ્રાણી માત્રના કહ્યાણને સાર કર્યા છે, અને તે પ્રમાણે શિક્ષા કરવી અથવા કુરાવવી એજ ધર્મ અથવા પરમાર્થ છે.
 ક. નિરપરાધી માણસને બચાવવા સારૂં પણ જૂઠું બોલવું એ ખોટુંજ છે, કેમકે એ નામદાંઈ તથા અર્ધમંપણાનોજ રસ્તોછે. ખરા ધર્માત્મા પુરૂષો એમ કરતા તથી.
 ૫. ઉપસંહાર તથા બોધ.
 બ. આ લોકમાં અને પર લોકમાં સત્યથીજ ફાયદો થાયછે.
 ક. આત્માને મહા સંતોષ વળેછે, અને પરમેશ્વર રાજ થાયછે.
 અ. માટે કદી જૂઠું બોલવાનું નીચ કર્મ કરવું નહિ. મશ્કરીમાં જૂઠું બોલી આપણી જીબને અપવિત્ર કરવી નહિ.
- હ. સમ્પત્તા.
૧. બાપ્પા—આપણા સંબંધમાં જે જે લોક આવે તેને યોગ્ય માન આપી તેનાં મન પ્રસન્ન કરવાની જે કળા તેને સમ્પત્તા કહેછે.

૨. સંસારમાં એ ગુણતો અવશ્યનો છે.

અ. જૂદી જૂદી પ્રકૃતિ તથા રીત ભાતના માણસો મળ્યાંમાં આવે તેમ બોલે ચાલે તો એ ઘડી પણ જોડે રહી શકે નહિ. જંગલી જનાવરોની પેઠે સમજાને એક બીજાથી છૂટાંજ રહેવું પડે.

બ. સભ્યતા શબ્દની વ્યુત્પત્તિ.

૩. સભ્યતા બતાવવાની જૂદી જૂદી રીતો.

બ. ઉપરી સાથે સભ્યતા રાખવાની રીત.

ક. બરોબરીઆ સાથે. ,

ઢ. ઉતરતા સાથે. ,

અ. સમજાની સાથે સભ્યતા રાખી શકાય છે, અને તે રાખવીજ જોઈએ.

૪. સભ્યતામાં અસત્ય જેવું લાગે પણ તે અસત્ય નથી, કેમકે

અ. સભ્યતાના બોલનો ખરો ભાવ શો છે તે બધા સમજે છે.

બ. કોઈને માટે આપણા મનમાં નહારા વિચાર હોય પણ તે કાંઈ જાહેર કરવાને આપણે હમેશાં બંધાએલા નથી.

ક. કોઈને માફ ન લાગે એમ ધારી પોતાના વિચાર અથવા લાગણીને દાબી રાખવી એ અસત્ય નથી, પણ કોમળ પરોપકારી સ્વભાવની નિશાની છે.

૫. સભ્યતા એ પ્રકારની થાય છે.

અ. સાચી સભ્યતા માયાળુપણામાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, અને તે જ્ઞાનદાનવાળા માણસોનું ખાસ લક્ષણ છે.

બ. જૂદી સભ્યતા મતલબી તથા નીચ માણસોમાં હોય છે, અને તે ઝટ ઓળખાઈ આવે છે.

ક. સાચી સભ્યતાવાળા માણસ હંમ, નીચ, કે બરોબરીયા સમજાની સંમાન પ્રીતિ મેળવે છે. જૂદી સભ્યતા-

વાળા નીચની સાથે જીલમી, ખરોખરીઆ સાથે અ-
ભિમાની કે પત્રરાજી, અને ઉપરી સાથે તુરુચ ખુશા-
મતીયા હોયછે.

૬. સંબ્યતાના કાયદા.

અ. પોતાનો વખત સલાહસંપ તથા આનંદમાં જાયછે.

બ. ધણા માણસોના સાથે મોહાખત થાયછે, અને તેથી
જ્યારે જોઈએ ત્યારે મદદ મળતાં વાર લાગતી નથી.

ક. દુનિયામાં તે માણસની લાયકી તથા મોટાઈ જણાયછે.

ડ. કોઈનું માન ખંડન ન કરતાં તેને રાજી કરવા એ
ખરેખરો અને બધાથી બની શકે એવા પરોપકારછે.

૭. ઉપસંહાર તથા ખોધ.

૧૦ પરહેજગારી.

૧. બ્યાખ્યા. પરહેજગારીનો મૂળ અર્થ તો એવાછે કે
ખાવાપીવા વગેરેમાં એવું તપાસીને ચાલવું કે પોતાની ત-
નકુરસ્તી બિગડે નહિ, પણ સાધારણ કોઈ જાતની કેફ
ન કરવી તેને પરહેજગારી કહેછે.

૨. જીદી જીદી કેફની હકીકત.

૩. કેફથી થતા ગેરફાયદા.

અ. શરીર ખરાબ થાયછે, અને વખતે મરણ પણ નીપજેછે.

બ. બુદ્ધિ તથા નીતિ બગડી જાયછે.

ક. કામ ધંધો થતો નથી, પૈસે ટકે ખરાબ થાયછે, અને
દુનિયામાં તુરુચ ગણાયછે.

ડ. એ એક જાતની આત્મધાત અને તેથી મહાપાપ છે.

૪. દારૂનું બસન સૌથી નઠારૂં છે. હાલ લોકોમાં તે
વધવા માંડ્યુંછે તેનાં કારણ, તેથી થતી ખરાબી, અને
તે દૂર કરવાના ઉપાય.

૫. ઉપસંહાર તથા ખોધ.

૧૧. અકબર તથા ઐરંગઝેબનો મુકાબલો.

૧. એ બંને કોણ હતા, ક્યારે થઈ ગયા અને શા માટે પ્રખ્યાતછે?

૨. બંનેના સરખા ગુણ.

અ. શૌર્ય, પરાક્રમ વગેરે દાખલા સહિત.

બ. બુદ્ધિ તથા રાજકારભાર કરવાની શક્તિ.

ક. ધનસાઈ.

૩. બંનેના ઉત્તર ગુણ.

અ. અકબર ઉદાર તથા દયાળુ હતો, અને ઐરંગઝેબ સ્વાર્થી, કપટી, તથા નિર્દય હતો. દાખલા.

બ. અકબર સમદર્શિવાળો હતો, અને ઐરંગઝેબ ધર્માધ અથવા હિંદુ પ્રજાની ઉપર બહુજ જીલમ કરનારો હતો. દાખલા.

૪. એ ગુણનાં પરિણામ:—

અ. અકબરે નહિ જેવા મુલકને વધારી મોટું રાજ સ્થાપન કર્યું, રૈયતનો અપાર પ્રેમ મેળવ્યો, અને દુનિયામાં એક મોટો ને ડાહ્યો પાદશાહ કહેવાઈ ગયો.

બ. ઐરંગઝેબના પરાક્રમ તથા બુદ્ધિબળને લીધે કેટલુંક રાજ વધ્યું અને તે ટકી રહ્યું, તો પણ એનાજ અમલમાં મરેહાનો ઉદય થયો, હિંદુ પ્રજાના મનમાં હ ઉવેર વચ્ચું, અને એ મૂવો કે તુર્તજ મોગલ પાદશાહીના ક-ઉકે કડકા થઈ તેનો લય થવા માંડ્યો.

ક. અકબર સલાહસંપન્ન ને આણંદમાં મરણ પામ્યો, અને ઐરંગઝેબની આખી જિંદગી ફિકરમાં ને ફિકરમાં ગઈ, સઘળાથી ચોંક્યા ને ચોંક્યા રહેલું પડતું હતું, વફાવસ્થામાં મહાપશ્ચાત્તાપ અને દુઃખ થયું, અને મરતી વેળા એણે પોતાની આંખે જોયું કે મારી ખોટી રાજનીતિથી મુગલાઈનો જલદી અંત આવવાનો.

૫. ઉપસંહાર તથા સાર.

અ. અકબરે ખીજને પ્રેમથી વશ કરવાનો નિયમ રાખ્યો હતો તેજ ખરો ડરેછે. ઔરંગઝેબની અંધાર્ તથા નિર્દયતાથી ધાર્મિક ડંઠ થયું નહિ.

બ. સત્ત એજ સુખનો માર્ગછે. એથીજ આ લોકમાં, ને પરલોકમાં કલ્યાણ થાયછે. આડે રસ્તે ચાલી સુખની આશા રાખવી એ મૂર્ખાઈછે.

૧૨. વાંચવાનો શોખ.

૧. બાપ્પા. પુરસદના લખતમાં મઝાને સાફ જેને કાંઈપણ વાંચવાની ટેવ હોય તેને વાંચવાનો શોખછે એમ કહેવાયછે,

૨. એ શોખ કેળવાએલા અને હંચ મનના માણસોમાંજ હોયછે.

અ. મૂર્ખ અને નીચ માણસો કેવી રીતે ગમત કરેછે તેનું વર્ણન,

બ. વાંચવાથી જે આનંદ મળેછે તેની ખરાબરી કોઈથી પણ થઈ શકતી નથી. એ આનંદ મણા, બ્યારે જોઈએ ત્યારે મળે એવા, મનને નિર્મળ અને પ્રદુષિત કરનાર, તથા બધી રીતે ફાયદાકારક છે.

૩. વાંચવાથી થતા ફાયદા.

અ. જ્ઞાનમાં વધારો થાયછે.

બ. બુદ્ધિ કેળવાયછે.

ક. દુનિયામાં મોટા મોટા પુરૂષો જે થઈ ગયાછે તેમના સમાગમનો બ્યારે જોઈએ ત્યારે લાભ મળેછે.

ડ. એ રીતે વાંચવાની ટેવ રાખવાથીજ વિદ્વાન થવાયછે. શાળાના અભ્યાસ વડેજ કોઈપણ વિદ્વાન થયો નથી.

૪. સાર. વાંચવાનો શોખ રાખવો અને જિંદગી પર્યંત ખાનગી વિદ્યાભ્યાસ કરવાની ટેવ રાખવી.

૧૩. હિંદુ સ્ત્રીઓની સ્થિતિ.

૧. તેની સંસારસ્થિતિ મહા દુઃખદાયક છે.
 અ. જન્મે ત્યાંથી તે મરે ત્યાં સુધી તુચ્છ ગણાયછે.
 બ. તેના ઉપર થતા જુલમ.
 ક. એની છેક ગુજામી હાલત. જનાનો.
૨. સ્ત્રીઓનું અમણપણું તથા તેના માઠા પરિણામ.
 અ. વ્યવહારી કામમાં પુરૂષને કાંઈ મદદ કરો શકતી નથી.
 બ. બાળકને કેળવવામાં બરાબર કામ લાગતી નથી, અને તેથી દેશને થતાં નુકસાનો.
 ક. ખરા ધર્મનું અજ્ઞાન, વહેમ, તથા કુવડતા. તેથી નીપજતા અનાચાર તથા ખરાબીઓ.
 ડ તેથી તે સઘળા સુધારાનો સામે આવેછે.
૩. સ્ત્રી જાત સ્વભાવિક રીતે તો પ્રેમાળ, પવિત્ર, અને અપળ બુદ્ધિનીછે. સંસારમાં સુખ તથા સદ્ગુણની વૃદ્ધિ કરવાજ ઈશ્વરે તેને સજીવે. અજ્ઞાન તથા ગુજામર્ગારી-થીજ વણસેછે.
૪. એને સુધારવાના ઉપાય. યોગ્ય કેળવણી તથા શૂદ્ધ.

૧૪. પોશાક.

૧. પોશાક પહેરવાની મતજાન્યઃ—૧ શરીરનું રક્ષણ. ૨. મર્યાદા જાળવવી. ૩. શોભાતાં દેખાવું. ૪. દેશ રીતિને અનુસરવું.
૨. જૂદી જૂદી જાતના પોશાકનું વર્ણન અને તેના ગુણદોષ.
- અ. જૂદા જૂદા દેશના પોશાક.
 બ. આપણા દેશમાં વપરાતા જૂદી જૂદી જાતના પોશાક.
૩. પોશાકનો ઇતિહાસ, એટલે, અસંજયી આજસુધીમાં પોશાકમાં જે જે ફરફાર થતો આવ્યો હોય તેનું વર્ણન.

૪. સામાન્ય વિચાર.

- અ પોશાક પહેરવાની મૂળ મતલબ કદી વીસરવી નહિ.
 બ છેક વિલક્ષણતા ન કરવી, પણ શરીરને અનુસરતો પોશાક પહેરવો.
 ક સુધડતા તથા પ્રતિષ્ઠિતપણું પોશાકમાં રાખવું, પણ છેલાર્ધ કરવી નહિ.
 ડ સદ્યુણ સમાન શોભા આપનાર કોઈપણ વસ્ત્રાભૂષણ નથી અને તેથી પોશાક ઉપર ક્યારે પણ વિશેષ લક્ષ્ય આપવું નહિ. તેમ કર્યાથી હલકું મન જણાય છે.

૧૫. ઇંગ્રેજી તથા સંસ્કૃત ભાષા ભણવાના ફાયદા.

૧. ઇંગ્રેજી ભણવાના ફાયદા.

અ એ આપણા રાજકર્તાની ભાષા છે. મોટી કોરટો તથા કચેરીમાં ઇંગ્રેજી ભાષા ચાલે છે. સરકાર કાયદા મૂળે ઇંગ્રેજીમાં જ કરે છે. સરકારને અર્જીઓ પણ ઇંગ્રેજીમાં જ કરવી જોઈએ. મોટા અમલદારોને મળવું હોય તો પણ ઇંગ્રેજીનો આગ પડે. મોટા વેપારીઓ પણ ઇંગ્રેજી જ હોય છે. મોટે સારી નોકરી લેવી હોય, વેપાર કરવો હોય, કે સરકારમાં દાદને પહોંચવું હોય, તો ઇંગ્રેજી ભાષાની જરૂર પડે.

બ એ ધણી ખેડાએલી ભાષા છે. વિદ્યાકળાનાં પુસ્તકો એમાં ધણાં છે. આજપર્યંત મનુષ્યજાતે જે જ્ઞાનનો સંગ્રહ કર્યો છે તે મેળવવાને સારું ફ્રેન્ચ, જર્મન, કે ઇંગ્રેજી એ ત્રણમાંની એક ભાષા અવશ્ય ભણવી જોઈએ.

૨. સંસ્કૃત ભણવાના ફાયદા.

અ પ્રાકૃત ભાષાઓનું યથાર્થ જ્ઞાન એ વિના મળી શકતું નથી.
 બ હિંદુઓના ધર્મ તથા વિદ્યાના સઘળા ગ્રંથો સંસ્કૃતમાં જ લખેલા છે.

ક હિંદુઓની પ્રાચીન સ્થિતિ માલમ પડે.

હ બાષાશાસ્ત્ર શીખનારને તો અવશ્યનાં છે.

૩. મુકાબલો.

અ જો બેમાંથી એકજ બણાઈ શકે એમ હોય તો ઇંગ્રેજ બણવી, કેમકે એથી સંસારી કાયદો વધારે. થાય એટલુંજ નહિ પણ આપણા દેશમાં જે વિદ્યાકળાની ખામી છે તે સંસ્કૃત બણાથી પૂરી પડે નહિ.

બ જો એ બેમાંથી એકે પૂરી બણાઈ શકાતી ન હોય. તે તો સંસ્કૃત બણવી, કેમકે તર્જુમો સમજવા જેટલું ઇંગ્રેજ નહિ આવડે ત્યાં સુધી જ્ઞાનમાં કાંઈ વધારો કરી શકાય નહિ, અને સંસ્કૃત તો થોડું પણ આવડતું હશે તો તેથી દેશી બાષાનું જ્ઞાન સાફ થશે.

ક સાફ તો એજ છે કે ગૂજરાતીની સાથે એ બંને બાષા બણવી. એમ કયાં વિના કોઈને વિદ્વાન કહી શકાય નહિ.

૧૬. ઇંગ્રેજ રાજના કાયદા.

૧. દેશમાં શાંતિ સ્થાપન કરી છે.

અ ઇંગ્રેજોનું રાજ થયું તે વેળા દેશમાં કેવી અવ્યવસ્થા ચાલતી હતી તેનું ટુંકામાં વર્ણન.

બ હાલ કેવી શાંતિ આપ્યા બરતખંડમાં ચાલે છે તેનું કાંઈક ટુંકામાં વર્ણન.

ક આવી શાંતિ આ દેશમાં પહેલાં કોઈ વેળાપણ નહોતી.

૨. દેશનો બંદોબસ્ત:—

અ ગુનેહગારોને અચૂક શિક્ષા થાય છે, ને સઘળાને નિઃપક્ષપાતપણે ધનસાફ મળે છે. તેથી ગુનાઓ બહુજ ઓછા થઈ ગયા છે.

આજથી સો વર્ષ ઉપર માણસોનાં જનમાલ કેવી દ-

દેશમાં રહેતાં હતાં અને હાલ માણસો કેવી નિરાંતે મર્જી
માં આવે ત્યાં ફરી હરી શકે છે તેનું કાંઈક વિગતવાર વર્ણન.
ક કોઈપણ ખાતામાં અંધેર આવી શકતું નથી. મુગલાઈ,
ગાયકવાડી વગેરે શબ્દોજ અસલ કેવી સ્થિતિ હતી તે
ખતાવે છે.

૩. શાંતિ અને સારાબંદોષસ્તથી ઉદ્યમ તથા વેપારનો વધારો.

૪. આ જમાનાના સૌથી સુધરેલા લોકનો આપણે સમા-
ગમ થવાથી વિદ્યાકળાની ખાખતમાં ફાયદો. આગગાડી,
તાર, નેહરો, ટપાલખાતું, વાહાણો, આગખેટો, વગેરેનો
લાભ તો સઘળાનેજ મળે છે.

૫. ઇંગ્રેજ સરકારની માફક કોઈએ પણ કેળવણીખાતું કા-
લ્યું નહોતું. એના ખેલુદ ફાયદા, સુધારાનો ઉદ્ય, અને
દેશના જિલ્લાદારની કાંઈક આશા.

૬. પૂર્વપક્ષ, તેનું સમાધાન, અને છેવટ.

અ મોટા ઓધાઓ દર્શાવે મળતા નથી, દોહત પરદેશ જાય
છે, હિંદુસ્તાનના લાભ ઉર ખરાખર લક્ષ અપાતું નથી,
વગેરે હરકતો કેટલાક ખતાવે છે તે કેટલેક દરજ્જે ખરી
છે, પણ તેનાં કાયદેસર ઉપાયો અંતથી કુર્યાં હોય, તો એ
કુઃખ ઘણું કરીને ઢળી શકે એવાં છે.

બ તેમ ન હોય, તોપણ અલાભના સામા લાભનો વિચાર
કરવો જોઈએ. ખોટું દેશભિમાન દેશદ્રોહની ખરાખર છે.
એ રાજ ન હોય તો ગામ ગામ પાછી મારામારી, ને
કાપાકાપી ચાત્રી, વેપાર રોજગાર અંધ પડી જાય, અને
સુધારાનું તો મૂળજ ઉખડી જાય.

ક માટે આ રાજ સલામત રહે એમ આપણે ઇચ્છવું, અને
તે આપ્યું છે માટે પરમેશ્વરનો પાડ માનવો. વેપાર ક-
રવાને આવેલા પોતાની મર્જી વિરુદ્ધ રાજ થઈ પડ્યા

એ થોડો અમત્કાર છે ! એજ પરમેશ્વરનો અગમ એક દ-
શાવે છે. એ રાજ ભરતખંડના જિર્ણોદ્ધારને માટેજ સ્થરે
મોકલ્યું છે. માટે તે ઘણાકાળ રહેા અને ભરતખંડ પાછો
હતો તેવો થાઓ.

૧૭. જ્ઞાનગી વિદ્યાભ્યાસ.

૧. બાપ્પા અને તે કરવાની જરૂર.

અ આ સંસારમાં જોટલા જ્ઞાનનો જરૂર છે તે બધું નિશાળ
કે શાળામાં કદી આપી શકાય નહિ. જ્ઞાન પોતાની મેળે
મેળવવાને શક્તિમાન કરવી એજ શાળાની કેળવણીનો
હેતુ છે.

ત શાળાની કેળવણીથી કોઈપણ પંડિત થયો નથી. તે બધા
જ્ઞાનગી અભ્યાસથીજ અપરદાર થયા હતા.

ક નિશાળમાં થોડું ભણેલા પણ પાછળથી જ્ઞાનગી અભ્યાસ
કરવાથી મોટા નામાંકિત થઈ ગયા છે તેના દાખલા.

૨. એ અભ્યાસ કરવાની રીત.

અ વાંચ મિનિટ પણ નકામી જવા દેવી નહિ. એને નિશાળી-
આની પેઠે સામટો વખત કદી મળવાનોજ નથી, તેથી
વચગાળે વચગાળે જે દુરસદ મળે તેનો ઉપયોગ કરતાં
શીખવું જોઈએ. એટલા ઘોડાં વખતમાં શું થાય એમ
કદી એણે સમજવું નહિ.

ત સંસારી કામોનું તથા વાંચવા લખવાનું તેણે વખત પત્રક
કરવું, અને તે પ્રમાણે ચાલવાની મહેનત કરવી. જરૂર
પડે તો દરરોજને માટે જૂઠું જૂઠું કરવું.

ક પોતાને જે વિષયો બહુ ગમતા હોય અથવા પોતાના ધંધા-
માં આગળ અપલાગે એવા હોય તેનો અભ્યાસ કરવો. કયા
ગ્રંથો વાંચવા તેને માટે કોઈ ડાહ્યા વિદ્વાનની સલાહ લેવી.

ડ જે વાંચવું તે સમજીને વાંચવું, તેની નોંધ કાઢતા

રહેવું, અને પોતાની જાતે તે વિષે વિચાર કરવો.

૩. પોતા કરતાં વધારે બાણેલાની સોખત રાખવી, અને આજસુ તથા વિલાસી માણસોથી તો દૂરજ રહેવું.

૩. છેવટ,

અ હરકતો નડશે, ધાર્યા પ્રમાણે હમેશાં નહિ વંચાય, તોપણ કંટાળી જવું નહિ, દરરોજ થોડો થોડો ઉદ્યોગ જારી રાખવો.

વ “કાંકરેકાંકરે પાળ બંધાય” છે એ કદી ભૂલવું નહિ.

૧૮ સાતિભેદ.

૧. મૂળ સાતિએ કર્મ ઉપરથી બંધાએલી છે, જન્મ ઉપરથી નહિ.

અ તેના દાખલા તથા પ્રમાણ.

વ સાતિ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ.

૨. જાદી જાદી કેળવણીના, શુદ્ધિના, સ્થિતિના, તથા ધંધાના લોકો પોતાના જ વર્ગ સાથે ઘણો સંબંધ રાખે એ સ્વભાવિક છે. તેના દાખલા.

૩. ઉંચ લોક પોતાના આચાર વિચાર સંભાળી રાખવાને માટે નામ સાથે થોડો બ્યવહાર રાખે એ પણ સ્વભાવિક છે, પરંતુ હાલ તો આપણામાં સાતિભેદ એવી રીતનો ચાલે છે કે ઊંચ નામ એક બીજના હમેશના સાથીઓ થાય તો કાંઈપણ હરકત નહિ. કોઈના હાથનું ખાવા પીવાથી વઢલાય એ વિચારજ ગાંડો છે—સોખત કરવાથી તો આચાર વિચાર બગડે જરા. અસલ હિંદુ-સ્થાનમાં એવો સાતિભેદ નહોતો.

૪. હાલ આપણામાં જે સાતિભેદ ચાલે છે તે તો અસ્વભાવિક, ગાંડો અને બહુજ નુકસાન કરતો છે—એનું ધોરણ કેવળ જન્મ ઉપરજ છે, કર્મ ઉપર નથી.

૫. જન્મ પ્રમાણે સાતિભેદ રાખવાના ગેરદાવા.

અ ઊંચ માણસોને ખરેખરા નીચ, પણ કહેવાતા ઊંચની સાથે બધો સંબંધ રાખવો પડે છે; અને જો ખરેખરા ઊંચ છે પણ કહેવામાં નીચ છે તેનાથી દૂર રહેવું પડે છે. તેથી થતી ખરાબી દાખલા સાથે.

વ પ્રત્યેક માણસની સ્થાધિનતા ઓછી થાય છે અને ઘટ-તા સુધારા કોઈથી થઈ શકતા નથી. સ્વભાવિક સાતિ-બિદ હોય તો એમ થાય નહિ. પણ હાજ તો સધળીના-તોમાં ઘણા જાણુ મૂર્ખને નીચ બુદ્ધિના હોય છે. તેથી તેઓ સુધારાના કે દેશહિતના સધળા કાર્યમાં શત્રુની પેઠે નડે છે.

ક જૂદી જૂદી સાતો હોવાથી લોકમાં પરસ્પર યૈર વધે છે, નજરે ડુંકો થઈ જાય છે, અને દેશભિમાનનો લાંબો બિચાર કોઈનામાં આવતોજ નથી.

ડ માણસો પોતાની બુદ્ધિને અનુસરતો ધંધો કરતાં આં-ચકો, ખાય છે, અને તેથી કોઈનું કામ સારું થવું નથી. દાખલા.

૬. ઉપસંહાર તથા યોગ્ય બોધ.

૧૯. વર્ષાત્રયુ.

૧. વરસાદ આવવા માંડ્યા પહેલાનો દેખાવ, ધામ, પવનનું ફરવું, વાદળાનું આવવું, વગેરે.

૨. ગ્રાપટું, વીજળી, ગડગડાટ, મેઘધનુષ્ય, અંધકાર, સરવડાં, હેલી.

૩. વરસાદની કુદરત ઉપર અસર:—

અ નદી સરોવરોનાં પૂર.

વ વનસ્પતિનું પ્રશ્કળ ઉગવું.

ક પ્રાણી માત્રને આનંદ.

૨૦. વરસાદ અને તેનાં કારણો.

૧. જૂદા જૂદા દેશમાં કેવી રીતનો વરસાદ થાય છે તે.
અ વૃષ્ટિપ્રદેશોનું વર્ણન.
વ વૃષ્ટિ કેટલી, ક્યારે, કેવી રીતે થાય છે વગેરે.
૨. મોસમના વરસાદની વિશેષ હકીકત.
૩. વરસાદનાં સામાન્ય કારણો સમજાવવાં.
૪. જૂદી જૂદી જાતની વૃષ્ટિ થાય છે તેનાં વિશેષ કારણો.
હિંદુસ્તાનમાં નિયમિત વપ્પતે વરસાદ આવે છે એ વા-
ત તો વિસ્તારથી સમજાવવી.
૫. છેવટ.
અ વરસાદથી થતા ફાયદાઓ.
વ પરમેશ્વરનું અગાધ હાથ-વાદળાં એ કેવો ઉદકવા-
હી યંત્ર છે !

૨૧ વિદ્યા.

૧. વ્યત્પત્તિ તથા વ્યાખ્યા. મનુષ્યજાતે આજ પર્યંત જે જ્ઞા-
નનો સંગ્રહ કર્યો છે તેને વિદ્યા કહે છે. આ વાત કાંઈક
વિસ્તારથી સમજાવવી. જેમ જેમ જમાના જાય છે
તેમ તેમ દુનિયાનું હાથ-વાદળ વધતું જાય છે.
૨. વિદ્યાનાં ફાયદા.
અ જ્ઞાન એ એક મોટી શક્તિ છે. એ કાંઈક વિસ્તારથી
સમજાવવું.
વ. વિદ્યાભ્યાસથી મનની શક્તિઓને કસરત મળે છે, અને
તેથી આ લોક તથા પરલોક સંબંધીનાં સધળાં કામ ક-
રવાને માણસ વધારે શક્તિમાન થાય છે.
ક વિદ્યાથી ઊંચા પ્રકારનો આનંદ મળે છે. વિનોદને અ-
ર્થે વિદ્વાનને તુચ્છ વસ્તુ કે તુચ્છ માણસોની સોખમ
કરવાની જરૂર પડતી નથી. વિદ્યાનંદ એ સર્વોપરી આ-

નંદ છે, પણ બધા માણસ તેને પાત્ર હોતા નથી.
 ૬ વિદ્વાન માણસ જે કામમાં પડે તે સારું કરે. બહુવું
 એ નોકરીને માટે છે એમ સમજવું એ ખોટું છે. તેથી
 થતા હાત્ર ગેરફાયદા. બહુનીને જ્યારે માણસો જૂદે જૂદે
 ધંધે લાગશે ત્યારેજ આપણા દેશની આબાદી થશે.

૩. ઉપસંહારે તથા છેવટે.

અ વચાશક્તિ બધાએ બહુવું જોઈએ.
 બ નિશાળ છોડી કે બહુની રહ્યા એમ સમજવું નહિ, ખા-
 નગી અભ્યાસ થોડો ઘણો કર્યાજ કરવો.
 ક વિદ્યાથી દરેક માણસની ચડતી થાયછેજ, તોપણ યાદ
 રાખવું કે પૈસો મેળવવો એજ બહુવાનો હેતુ નથી.
 એથી સઘળાં સુખ મળેછે. માટે સદાચરણે ચાલીદે-
 શની સેવા બાળવવી, પોતાનું બહુવું સફળ કરવું.

૨૨. “જ્ઞાન એ એક શક્તિ છે.”

૧. આ લાડ બેકનનું એક સૂત્ર છે અને તેમાં ઘણો અર્થ
 સમાયેલો છે.

૨. જ્ઞાન શબ્દની વ્યુત્પત્તિ તથા અર્થ. કોઈપણ પદાર્થ વિ-
 શે કોઈપણ જાણવું તેનું નામ જ્ઞાન.

૩. કોઈપણ સુખ પ્રાપ્ત કરવાને જ્ઞાન અને ઉદ્યોગ બં-
 નેની જરૂર પડેછે.

અ એના દાખલા.

વ જ્ઞાનમાં જેમ વધારો થતો જાયછે, તેમ માણસના સુખ
 તથા વૈભવમાં વધારો થતો જાય છે. દાખલા.

ક જ્ઞાનનો કોઈ પાર નથી. તેથી જ્ઞાન જેમ સામાન્ય હોય
 તેમ વધારે સારું. ત્યારે તે વિદ્યા કહેવાય છે. વિશેષ જ્ઞાન
 પણ જરૂરનું છે.

હ ઠંગલી અને સુધરેલી હાલતનો મુકાબલો કરતાં માન-
મ પડશે કે જ્ઞાનથી માણસના મુખમાં કેટલો ફેર પડે છે.
જ્ઞાને જગતનો દેખાવજ બદલી નાંખ્યો છે.

૪. ઉપસંહાર, ને બોધ.

અ સામાન્ય કે વિશેષ જ્ઞાન મેળવતાજ રહેવું જોઈએ.

બ તેનો તે વખતે કાંઈ ઉપયોગ ન જણાય, તો પણ આ-
ખરે ફાયદોજ થાય. જ્ઞાનવિના તો માણસ પશુ જવો છે.

૨૩. ભરતખંડ પરંતંત્રતામાં પડ્યો તેનાં કારણો.

૧. ડુનીઆમાં ઘણાખરા દેશો સ્વતંત્ર છે. એક ભરત-
ખંડજ હજાર વર્ષ થયાં પરંતંત્ર છે, તો એનાં કારણો તપાસ
કરવા યોગ્ય છે.

૨. મુસલમાનોના હુમલા થવા લાગ્યા તે વેળાએ હિંદુસ્તા-
નના રાજ્યોની સ્થિતિ કેવી હતી તેનું વર્ણન.

અ દેશ મોટો અને રાજ ઘણાં. ચક્રવર્તી રાજા ભરતખંડમાં
કોઈ વેળા થતા, તોપણ આખા દેશના ઘણા કડકા
પડી ગયેલાજ હમેશાં રહેતા. તેઓમાં સ્વભાવિકપણેજ
ઘણી વખત તો અદેખાઈ ને કુસંપ ચાલતો.

બ એ નાનાં નાનાં રાજ્યો માંહેા માંહે લડી નબળા પડી
ગયાં હતાં. પરદેશીના હુમલા વખત પણ જોઈએ તેવો
સંપ કરી શક્યા નહિ. દાખલા.

ક રાજાઓ આપઅખ્તિઆરી, એસારામમાં ગરક, ને મ-
હા જુલમગાર હોવાથી લોકોની પ્રીતિ તેમના ઉપર હતી
નહિ.

૩. ધર્મ નીતિ, વિદ્યા, વગેરે સધળી બાબતોમાં આ વેળા
દેશની પડતીજ હતી, અને તેના પરિણામમાંજ તે મુસ-
લમાનને હાથ ગયો. સ્વતંત્રતાની સમજ જતી રહી હતી.
તેનાં કારણો.

- અ કુળરૂપ દેશ ને સારા વેપારને લીધે લોકો શ્રીમંત થઈ ગયા હતા, અને તેથી વૈભવ તથા આજસનું જોર બહુ વધી પડ્યું હતું.
- ઘ સાતિમેદને લીધે રજપૂત સિવાયના બીજા લોકોએ તો જડવાનું કામજ છોડી દીધું હતું. તેથી તેઓ યુદ્ધકળમાં કેવળ અસાત અને અજડાયક થઈ ગયા હતા.
- ક જોતમાર્ગને લીધે યુદ્ધ કરવામાં પાપ છે અને વેપાર કરવો એજ ઉત્તમ, એવી ઊંધી સમજ ઘણા લોકોની થઈ ગઈ હતી.
- ઙ સાતિમેદ તથા જુદા જુદા પંથોના કારણથી “આ આપણો દેશ ને આપણે સઘળા બાઈઓ છઠ્ઠાએ” એવું કોઈના પણ સમજવામાં આવતું નહિ. મહિા મહિા વર, ને અદેખાઈ.
- ચ જે રાજ ધાય તે ખરો એમ રજપૂતો સિવાય બીજા વાણના લોક સમજતા. તેમણે કોઈપણ વેળા હથીઆર બાંધીને પોતાના રાજનું રક્ષણ કર્યું હોય એમ ઈતિહાસ ઉપરથી જણાતું નથી. ‘વાલંતિયર’ થવાની (વગર પગારે ખસીથી દેશને ખાતરે જડવા જવાની) આપણા દેશમાં રીતજ નહોતી. યુરોપમાં એ બાબત કેવો ચાલ છે?
- ખ રજપૂતો પણ નીમકહલાલીમાં સમજતા તેટલું દેશભક્તિ કે રાજભક્તિમાં પણ સમજતા નહિ. એજ કારણથી રજપૂતો જલદી પાદશાહી નોકરીમાં રહ્યા, અને તેની તર્ફથી પોતાના જાત બાઈઓના સામા જડવા જતાં જરા પણ આવ્યકો ખાધો નહિ.
- ઙ દેશભક્તિ, શૈર્ષ, સંપ, ઉદ્યોગ, ખંત, અસ્વાધીપણું વગેરે સદ્યુણો હોય ત્યાં સુધીજ કોઈ પ્રજા સ્વતંત્ર રહી

- શકે છે. આપણામાંથી તે જતાં રહેવાથી આપણે પર-
તંત્રતાને પાત્રજ થઈ રહ્યા હતા. મુસલમાનો તો માત્ર-
નિમિત્ત રૂપ હતા. મરેઠાઓએ સ્વતંત્ર રાજ સ્થાપવાને
મહેનત કરી, પણ ઉપર કહેલા દુર્ગુણ તથા અસાતને
લીધે શક્તિમાન થયા નહિ. એનો કાંઈક વિગતવાર હેવાલ.
૫. ઉપસંહાર તથા ષોધ. મોઢે હાલ સ્વતંત્રતાનો વિચાર
આવે મૂકી ઉપર કહેલા ગ્રંથો સદ્ગુણો પાછા દેશીઓમાં
આણવા તર્ફજ આપણે મહેનત કરવી જોઈએ.

૨૪. દેશી કારીગરી.

૧. હિંદુસ્તાનમાં પહેલાં કેવી કારીગરીઓ તથા દોલત હતી
તેનું વર્ણન.
૨. હાલ કારીગરોની તથા દેશની સ્થિતિ.
૩. તેનાં કારણો:—
અ આપણામાં વિદ્યાકળાનો સુધારો બંધ પડ્યો.
વ યુરોપની કારીગરોમાં સુધારો, વરાળચંચની મદદ, એ
લોકની મહેનત, ખંત, સાહસ, તથા ચતુરાઈ.
ક સુધારાની સામા આપણે ટકી શક્યા નહિ, એ સ્વાભા-
વિકજ છે. સોંધો ને સારો માલ હોય તેજ ખપે.
ડ આપણા કારીગરોમાં આળસ, અસાત, અદેખાઈ તથા
નિર્ધનતા વધી પડવાથી, હતી તે પણ વિદ્યાકળાઓ ઓછી
થઈ ગઈ.
૪. દેશી કારીગરી સુધારવાનો એજ રસ્તો છે કે સુધરેલાં
ઓળ્તરો, ચંત્રો, તથા રીતિઓ દેશમાં દાખલ થાય એમ
કરવું. તેના ઉપાય.
અ કારીગરોને, વિદ્વાનોને, તથા મૂડીવાળાઓને જગાડવા.
બ હુનરી વિદ્યા વધે તેમ કરવું. હુનરી ગ્રંથો, પ્રયોગ યુક્ત
બાષણ, યુરોપમાં કેટલાકને હુનર શીખવા મોકલવા, તે-

- મની પાસે નવા હુનરની શાળાઓ કઠાવવી, વગેરે.
 ક પરદેશી માલ ઉપરનો મોહ ઓછો કરાવવો.
 ઢ વિલાયતી હુનરથી માલ કેવો સોંચો પડી શકે છે તેનો
 વિગતવાર હિસાબ મૂડીવાળાઓના જાણવામાં આવે
 એમ કરવું.
 ડ અમીરોએ કે ધનાઢ્ય ગૃહસ્થોએ બીજાને દાખલો આ-
 પવા પોતેજ થોડાં હુનરી કારખાનાં કાઢવાં કે વેપારી-
 ઓની ખાત્રી થાયછે કે એ બની શકે એવું છે અને
 એમાં ફાયદો મળે એમ છે, એવી ખાત્રી વિના કોઈ વે-
 પારી પોતાના પૈસા બગાડશે નહિ.
 પ. ઉપસંહાર. કારોગરોની સ્થિતિ સુધારવાની ખરેખરો
 જરૂર છે, પણ અર્થવિજ્ઞાન! નિયમો વિરૂદ્ધ બાલવા ચા-
 લવાથી કાંઈ વળવાનું નથી. કારોગરી સુધારવી નહિ.
 ને બીજાનો વાંક કાઢવો, એ કેવળ મૂર્ખાઈ છે. જે ર.
 રૂતે પડ્યા તેજ રૂતે પાછા ચડી શકીશું. માટે એ તરફ
 સઘળા દેશીઓએ ગંભિરાઈથી પોતાનું ચિત્ત લગાડવું
 એ તેમની આ સમ મોટી ફરજ છે.

૨૫. ધર્મદાન કરવાની રીતો.

૧. ધર્મદાનનો અર્થ અને તેની કાંઈક પ્રથંસા.
 અ "દયા ધર્મકો મૂલ હૈ."
 જ દયા એ ઇશ્વરી ગુણ છે અને એની ખરાખરીનો કોઈપણ
 સદ્ગુણ નથી.
 ક પણ ધર્મદાન પરમાર્થ બાવે, સકમાઈમાંથી, વિચાર
 રાખીને, તથા સત્પાત્રને કર્યા હોય તોજ તેનું પુણ્ય છે.
 નહિ તો ઉલટું પાપ થાય છે.
૨. પરમાર્થ બાવના દાન વિષે સમજ.
 અ, જેની પાસેથી કાંઈ બદલામાં માળું હોય અથવા મળ-

વાની આથા રાખતા હોઈએ તેને કાંઈપણ આપવું
એ ધર્મદાન કહેવાય નહિ. દાખલા.

૩. આખરને સાર કાંઈ કરવું તે કીર્તિદાન કહેવાય, ધર્મ-
દાન નહિ. એના દાખલા, તથા તેની ખરાબર સમજ.

૩. સકમાઈમાંથી ધર્મદાન કરવાં.

અ અધર્મની કમાઈ કરી તેમાંથી ધર્મદાન કરવાં એના જે
વું બીજી પાપ નથી, કેમકે એ ઘણી ધન્યરતે પણ ક-
મવા માગે છે. એ કરતાં સુમાર્ગે રહી કમાવું, અને ન
બની શકે તો ધર્મદાન ન કરવાં એ વધારે સારું છે “એ-
રણની ઓરી ને સોયનું દાન” કદી ન કરવું.

૪. દેવાદારને રડાવી ધર્મમાં પૈસા ખર્ચવા એ પણ એવું-
જ નડાઈ છે.

૫. કુટુંબાદિકનું પાલન કરવું જોઈએ તે ન કરવું ને ધ-
ર્મભ્રાતા થઈ કરવું એ પણ વાજબી નથી.

૬. કોઈનો પણ હક ખરાબ કર્યા વિના જે દાન કરી શકાય
તેજ સકમાઈનુંજ દાન છે એમ સમજવું.

૭. જે કર્યાથી ઘણાં માણસને ઘણામાં ઘણું સુખ મળે
તેને વિચારયુક્ત દાન કહીએ. જેમકે ગરીબોને સારૂ
દવાખાનાં, નિશાળો, ઉદ્યોગશાળાઓ, ધર્મશાળાઓ, કુવા,
તળાવો, પૂલ, વગેરે, એ દાન શા માટે સારાં છે તે
વિસ્તારથી સમજવું.

૮. પાત્રતાનો વિચાર.

અ આજસ અથવા દુર્ગુણને કદી પણ ઉત્તેજન આપવું
નહિ.

૯. જનહિતના કામમાંજ સદા રોકાએલા માણસોને એટલે
ધર્મનીતિ વગેરેનો બાધ કરનારને આપવું તે ઉત્તમ-
દાન કહેવાય છે. પરંતુ એ માણસો વેપારી નહિ, પણ

- ખરૂં જનહિત કરનારા હોય, તોજ તેને આપવામાં પુન્ય છે. નહિ તો આજસ તથા દુર્ગુણને ઉત્તેજન મળે.
૬. બીજારીઓ હાલ કેટલા વધી ગયા છે, તેઓ કેવા કેવા વેષ ધારણ કરેછે, અને તેથી દેશને કેટલું નુકસાન થાય છે તેનું વર્ણન.
૭. ઉપસંહાર તથા ભોધ, જે સમજીને પરમાર્થ દાવે કરવામાં આવે તો ધર્મદાનના જેવું કાંઈ નથી. સદ્ગુણો એ યથાશક્તિ કરવુંજ જોઈએ. એથી પરમેશ્વર રાજી થાયછે, અને દાન કરનારને સ્વર્ગમાં અખંડ સુખ મળે છે.

૨૬. જિવદયા.

૧. જિવદયા એ માણસનો મોટો ધર્મ છે. એનો અર્થ.
૨. કોઈ પણ પ્રાણીને નકામું દુખ દેવું એ મોટું પાપ છે. પરમેશ્વરે દરેક પ્રાણીની રચના કેવી અતુરારથી કરેછે. તેનાં દાખલા. એ ઉપરથી સાબીત થાયછે કે પરમેશ્વરે પ્રાણીઓના રક્ષણ તથા સુખને માટે માણસ જેટલી જ ફિકર રાખી છે; માટે જે અન્ય માણસ પ્રાણીઓને નકામું દુખ દેછે તે પરમેશ્વરની ધારણા વિરુદ્ધ ચાલી મહા અપરાધી હોયછે.
૩. માણસને પરમેશ્વરે બીજા પ્રાણીઓથી મેષ્ટ બનાવ્યુંછે માટે તે અધિકારનો એ ખોટો ઉપયોગ કરે એ બહુ નીચ અને કતલો કહેવાય.
- અ અબળ ઉપર દયા રાખવી એજ સમજની શોભા છે. વ જે પ્રાણીઓને હલકાં જાણી આપણે તેમના સુખ દુઃખને તુરંત સમજતા હોઈએ, તો જાણવું કે પરમેશ્વરની આગળ આપણે એથી પણ વધારે તુરંત જાણીએ, જે આપણને તુરંત સમજી પરમેશ્વર આપણી ઉપર દયા

- ન રાખે તો શી વલેહ થાય ! બીજા જિવને દુઃખ દેનારો માણસ શું માં લક્ષને પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરી શકે?
- ક પ્રાણીઓને દુઃખ દેવું એ નિર્દય સ્વભાવની નિશાની છે. “માખી મારે તે માણસ પણ મારે” એ કહેવત બૂલ-વી નહિ.
- ડ આત્મરક્ષણને માટે બીજા પ્રાણીઓને મારવા પડે તો મારવા એતો વાજબીજ છે, પરંતુ એવે પ્રસંગે પણ તે-મને રીખાવી રીખાવીને નકામું દુઃખ દેવું નહિ.
૪. નાદાન લોકો પ્રાણીઓને કેવાં દુઃખ દેછે તેનું વરણન. અ રમતગમતમાં મૂગાં પ્રાણીઓને દુઃખ દેવું.
- ચ પાણેલાં જનાવરોને ભૂખે મારવાં, ગળ ઉપરાંત કામ કરાવવું, વગેરેના દાખલા.
૫. ઉપસંહાર તથા બોધ.

૨૭. ઇંગ્રેજ લોકની ચડતી.

૧. ઇંગ્રેજોની પ્રાચિન તથા અર્વાચિન સ્થિતિનું કાંઈક વર્ણન.
૨. ઇંગ્રેજો કયા ગુણને લીધે આટલા સુધર્યા? એમાંના થોડાક ગુણ દાખલા સાથે. આપણા દેશના લોકો જોડે એ બાબત મુકાબલો કરતા જવું.
 - અ સુધારાની ઇચ્છા, પ્રયત્નકપાણું.
 - ચ સ્વાભિમાન, એટલે, પોતાનાજ બળવડે વધવાની ઇચ્છા.
 - ક દેશાભિમાન, સાર્વજનિક વૃત્તિ.
 - ડ ઉદ્યાગ, ખંત, સાહસ, સંપ, ને સુધાપાણું.
૩. સુધારાને ઉત્તેજન મળે એવા કાયદા તથા ધારા. દા-ખલા તથા આપણા દેશ સાથે મુકાબલો.
૪. ઉપર સંહાર, ને બોધ. હંચા સદ્ગુણ વિનાં કોઈ પ્ર-જા બળવાન થતી નથી.

૨૮. ઇંગ્રેજી રાજ.

૧. હિંદુસ્તાનમાં ઇંગ્રેજોનું રાજ શી રીતે આવ્યું તેનો બહુજ દુકો ઇતિહાસ.

અ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની વ્યાપારને માટે આવી.

વ રક્ષણને માટે લશ્કરે રાખવું પડ્યું અને તેનું બજારો ઇન્ડિયાના થઈ ગયેલા કુસંપી રાજાઓ મદદે બોલાવવા લાગ્યા.

ક એનો પરિણામ એ થયો કે કેટલોક કાળે (પોતાની મન ઉપરાંત પણ) ઇંગ્રેજો હિંદુસ્તાનમાં સર્વોપરી થઈ ગયા.

હ પેશવાની હાર, અને ઇંગ્રેજોનું ચક્રવર્તિપાણું.

૩ રાણીસાહેબે ખૂદ પોતાના હાથમાં રાજ લીધું તે બાબત.

૨. ઇંગ્રેજી રાજના ફાયદા.

અ સેંકડો વર્ષથી ચાલી આવતી અંધાધુંધી જઈ અજાણ્ય નવી શાંતિ થઈ છે, ઇંગ્રેજોનું રાજ થયું તે પહેલાં કેવી મારામારી હિંદુસ્તાનમાં મચી રહી હતી તેનું કાંઈક વર્ણન.

વ મુઝકનો બંદોબસ્ત, લૂટ, ચોરી, વગેરે ગુનાઓ કેટલા બધા ઓછા થઈ ગયા છે ?

ક અદલ ઇનસાફ, દાખલા ને પાછલા વખતના ઇનસાફની સાથે મુકાબલો.

હ શાંતિ, બંદોબસ્ત, અને અદલ ઇનસાફના કારણથી વેપાર રોજગારનો વધારો, પરદેશ ખાતે કેટલો માલ ચડે છે, કેટલો આવે છે; તેમજ દેશમાં એક ઠેકાણેથી બીજા ઠેકાણે કેટલો માલ જ આવ કરે છે તેનું વર્ણન દાખલા સાથે.

૩ સડકો, આગગાડી, તાર, વગેરે વેપારને વધારનારાં સા-

ધનો તર્ફ એ સરકાર ખાસ ધ્યાન આપેછે. એથી વ.
પાર કેટલો વધ્યો છે તે પણ દાખલાસાથે બતાવવું.

ક કોઈપણ પાછલા રાજ્યે વિદ્યાદાન આપવા હાલના જે-
વું કેળવણી ખાતું કાઢ્યું નહોતું.

ગ હાલ એ રાજ્યને યોગે આપણને દુનિયામાં સૌથી સુધ-
રેલી એક પ્રજાનો સમાગમ થયોછે, અને તે વડે વિદ્યા,
કળા, રીતબાતમાં સુધારો થઈ આપણા દેશનો જિજ્ઞાસુ-
દાર થવાની આશા બંધાવા લાગી છે.

૩. પૂર્વપક્ષ અને તેનું સમાધાન.

અ કારોગરોની સ્થિતિ દયામણી થઈ ગઈ છે ખરી, પણ
તેનું કારણ કાંઈ ઇંગ્રેજ રાજ નથી, એતો યુરોપની સુ-
ધરેલી હુનરકળાનું પરિણામ છે, અને એનો ઉપાય
એજ છે કે આપણે આપણી હુનરકળાઓ સુધારવી
જોઈએ. ઇરાન, ચીન, વગેરે દેશમાં ઇંગ્રેજ રાજ નથી
તોપણ ત્યાં વિજાયતી માલ ધમધોકારે ખપેછે, અને દે-
શી કારોગરોઓ તૂટી પડવા આવી છે,

જ પૈસા વિજાત એમાં જાય છે એ બોલવું ખરું નથી.
હિંદુસ્તાનમાં વિજાતના વેપારથી નાણું જાય છે તે કર-
તાં વધારે આવેછે. નોકરી બદલ ઇંગ્રેજો જે પૈસા વિ-
જાત લઈ જાય તે જવા ખાતે ખરા, પણ તેઓ દેશના
સંરક્ષણને માટે જે અમૂલ્ય સેવા બજાવે છે તે તર્ફ જો-
તાં તે કાંઈ નથી.

ક દેશીઓને હંચા દરજ્જાની નોકરીઓ હાલ છૂટથી મળતી
નથી એ વાત ખરી, પણ દેશીઓ તે કામને માટે જેમ
જેમ લાયક થતા જશે અને પોતાના હક કાયદાની રી-
તે અંતથી માગતાં શીખશે તેમ તેમ તે વધારે મળતી
જશે એમ આશા રાખી શકાય છે.

હું દેશાભિમાન પરદેશી રાજથી કુખ્યાય, પણ તેણે સમજની હદમાં રહેવું ઘટે છે. હાલ દેશીઓ પોતાની મેળે રાજ કરવાને શક્તિમાન નથીજ. ઈશ્વર ન કરે પણ કદાપિ ઇંગ્રેજ રાજ હાલ જતું રહે, તો હિંદુસ્તાનમાં ઠેકાણે ઠેકાણે વઢાવઢી, મારામારી, ને લટકાટજ આવે, અને હાલ જે સુધારાનો કાંઈક ઉદ્યેયવા આવ્યોછે તે પાછો એકદમ લય થઈ જાય. આગગાડી, તાર, નૌકા લશ્કરી કવાયત, મોટો મોટો વિદ્યાશાળાઓ, બંદોબસ્ત, ઇનસાફ, તથા પરદેશીઓના હુમલાથી દેશનું રક્ષણ થાયછે તેમાંનું તે વેળા કાંઈપણ જોવામાં ન આવે, અને ઇંગ્રેજો આવ્યા તે વેળા આ દેશની જેવી ખરાબ અવસ્થા હતી તેથી પણ વધારે ખરાબીમાં આપણે આવી પડીએ.

૪. ઉપસંહાર તથા બોધ.

અ ઇંગ્રેજ રાજના કાંઈક ગેરફાયદા હશે પણ ફાયદાના મુકાબલામાં તે કાંઈજ નથી.

વ સાફ દેશી રાજ થવું અશક્ય છે.

ક એ રાજ કેવી રીતે થયું તે જોતાંજ એમાં ઈશ્વરી ખેત ખુત્રો માલમ પડે છે. થોડી અવધાને માટે ભારે સુખની અવગણના કરવી એના જેવી બીજી કાંઈ મૂર્ખાઈ નથી. માટે આપણને હાલ જે પરમેશ્વરે સાફ રાજ આપ્યું છે તેને માટે તેનો ઉપકાર માનવો, અને શુદ્ધ અંતઃકરણથી રાજભક્તિ રાખવી. સદ્ગુણી માણસો કદી પણ રાજભક્તિનો ત્યાગ કરતા નથી.

૨૯. રાજભક્તિ.

૧. ઈશ્વરે જે રાજ આપ્યું હોય તેને તાબે રહી સદા તે ઉપર મમતા રાખવી તેને રાજભક્તિ કહેછે.

૨. ગમે એવું રાજ હોય, તોપણ જો તેથી દેશની સ્વસ્થતા

જળવાતી હોય, તો તેના ગેરફાયદા કરતાં ફાયદા ધણા છે એમ જાણવું.

અ બ્યારે દેશમાં લડાઈ ચાલે, ત્યારે હજારો માણસ કામ ધંધો મૂકી લડવામાં રોકાય, વેપાર રોજગાર બંધ પડે, અને વેપારથી ભિળી કરેલી દોલત થોડા વખતમાં લડાઈના વિનાશકારી કામમાં વપરાઈ જાય. દાખલા અથવા વર્ણન.

બ અમ્યવસ્થાને લીધે લઈ ચોર, લુટારા, ને ચંડાળ લોકોનું ચડીવાગે, અને તેઓ દેશમાં બધાને ત્રાહે ત્રાહે પોકરાવે, દાખલા અથવા વર્ણન.

ક માટે શાણા, મુખી, ને બલા લોકો હમેશાં બંડ ફિસાદની પાતથી દૂર રહેછે, અને તેને ધિકારે છે. છુટ્ટા ને હરામખોર લોકોનેજ ફિતુરો ગમે, કેમકે તેમાં તેમનો લાભ રહેલો છે.

૩. રાજ્યવસ્ત્યામાં કાંઈ ખામી હોયછે, તો તે દૂર કરાવવા કાયદાને રસ્તે બહુ મથેછે. એ બાબત ઈંગ્લાંડ વગેરે યૂરોપના દેશોના ઇતિહાસમાંથી દાખલા આપવા, પ્રકૃતિક્ષોભ એ અપવાદ છે — આખરનો ઉપાયછે, — અને તેસમજી પ્રજાઓ સૈકડો વર્ષે એકાદવારજ વાપરેછે.

૪. આપણે તો પરમેશ્વરે જે રાજ આપ્યું છે તેમાં ભાત ભાતનાં મુખ મળેછે, અને તેનો સોમો હિસ્સો પણ હાલ કોઈ દેશીરાજથી મળે એમ નથી. માટે એ રાજ પરદેશી છે તે છતાં ઉમળકાથી ચાહાવું અને તેનું બહુ થાય એમ અંતઃકરણથી હરધડી ઇચ્છવું, એમાંજ રાજબક્ત કે ખરી દેશબક્તિ રહેલી છે.

૩૦. સ્વદેશમમતા.

૧. પોતાને દેશને ઉમળકાથી ચાહાવો, અને તેના લાભને

અર્થે તન મન ને ધનથી અહોનિશ કાળજી રાખવી એને દેશભક્તિ કહેછે. એનેજ કેટલાક લોક દેશાભિમાન કહેછે, પણ અભિમાન શબ્દથી ધણા એ બાબત ખોટો વિચાર બાંધેછે. દેશભક્તિમાં અભિમાનનો કાંઈક અંશ રહેલોછે પણ તેમાં પ્રીતિનો ભાગ બહુ વધારે હોયછે. દેશની ખોટી બડાઈ કરવી, તેની આમીએને પણ વખાણવી, અને પરદેશી તથા તેમની રીતભાતોને વિનાકારણ જ ભાંડવી એ ખરી સ્વદેશમમતા નથી, પણ ઉછાંછળી જીવાનીનું માત્ર પતરાજી બંધું મદોત્તમ-તપણું છે.

૨. સ્વદેશમમતા એ સ્વાભાવિક, લાભકારક, ને મોટોસદ્ગુણ છે એ બધા માણસને પોતાનો દેશ વહાલો લાગેછે. તેના દાખલા. પંડથી કુટુંબ, કુટુંબથી નાતજાત, પછી ગામ, ગામ પછી પ્રાંત, ને પ્રાંત પછી આખા દેશ ઉપર પ્રીતિ થાય છે. એવેજા તે માત્ર સ્વાર્થ કે અભિમાન ટળીને મોટો સદ્ગુણ થઈ રહેછે. માટે નાતજાત કે ગામના હદમાંજ એ મમતાને રોકી રાખવી નહિ.

૩ એમાંજ પોતાનો, પોતાના વંશજોનો, અને બધા દેશી-બાહ્યોનો સ્વાર્થ રહેલોછે. દેશનું ભૂકું કરી પોતાનું ભલું તાકવું એ બહુજ ટુંકી નજર ને નીચપણાનું કામ છે. એ ગુણવડેજ દેશની ઉન્નતિ થાયછે. યુરોપિયનોમાં એ ગુણ આપણા કરતાં બહુ વધારેછે, તેના દાખલા. મહા પાપીષ્ઠે પણ દેશદ્રોહ કર્યો જણાયો નથી. એજ કારણથી તેઓ આટલા બળવાન થયાછે.

૪ એ સદ્ગુણનું મહત્ત્વ તથા પ્રશંસા. જ્યારે એ સંપૂર્ણ રીતે પ્રકુલિત થાયછે ત્યારે તે દેશભક્તિ કહેવાયછે. દાખલા. એવા પુરુષોનાં નામ દરેક દેશમાં ઉમળકાની સાથે હમેશાં પૂજાયછે.

૩. એ સદ્ગુણ આપણા લોકમાં હાલ બહુજ થાડો-નહિ જોવો છે. તેનાં કારણો.
- અ જાદી જાદી નાતો ને પંચને લીધે આપ્યા દેશનો વિચારજી જતો રહ્યો છે, અને માંહો માંહે અદેખાઈ તથા વેર વધ્યું છે. એની કાંઈ વિગતવાર સમજીતી.
- જ પડતીના વખતમાં ટુંકી બુદ્ધિનો સ્વાર્થ બહુ વધી પડે છે તેમ આપણને થયું છે. સૌ પોત પોતાનો અને તે પણ તાત્કાલિક સ્વાર્થનોજ વિચાર કરે છે, પણ છેવટે એમ કરવાથી દેશની અને તે ભિન્ની નિશ્ચય આપણી ને આપણાં છોકરાઓની કેટલી ખરાબી થાય છે તે તેઓની ટુંકી નજરથી કાંઈપણ દેખાતું નથી.
- ક હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ પાછલો બધો તપાસતાં માલમ પડશે કે આપણા દેશની રાજકીય વગેરે સઘળી પડતીનું કારણ એજ છે કે લોકોમાં દેશભક્તિ રહી નહોતી.
૪. હુપસંહાર તથા બોધ.

૩૧. વર્તમાનપત્રો.

૧. અર્થ (વ્યુત્પત્તિ સાથે). એપડી, એપાનીયાં, અને વર્તમાન પત્રોના વિષયો તથા લખાણમાં કેવો ભિદ છે તે સમજાવવું.
૨. વર્તમાનપત્રો વાંચવાના ફાયદા.
- અ રોજ બનતી નવી નવી ખબરો જાણવાનું મન સઘળાને થાય છે. ગામના ચોરા તથા ચૌદાં. એ જીત્તાસા પૂરી પાડવાનો ટુંકો ને સુધરેલો રસ્તો વર્તમાનપત્રો વાંચવાં એજ છે. ઇંગ્રેજ લોકોમાં એવી વાતની જોને ખબર નહોતી તે હલકો ગણાય છે. તેથી કુળવાન પુરુષોને પોતાની મીઠાઈ જાળવવાને સારજ કેટલોક વિદ્યાભ્યાસ કરવો તથા વર્તમાનપત્રો વાંચવાં પડે છે. એ લોક વાતચિત્તમાં વર્તમાનની વાતોજ ધણુંકરીને કરે છે.

૩. વર્તમાનપત્રો ખબરની સાથે તે ઉપર ટીકા ને સારા સારા વિચાર પણ આપેછે. વિદ્વતા, સમજ, સ્વતંત્રતા ને નિષ્પક્ષતાપણું એ ચાર ગુણોની ઉપર વર્તમાનપત્રોનું બળ આધાર રાખેછે.

૪. વર્તમાનપત્રોની હાલ યુરોપમાં સ્થિતિ.

કેટલાંને કેવાંકેવાં નીકળેછે તેનું કાંઈક વર્ણન તેનો અર્થ.

૪ વર્તમાનપત્રોની સત્તા. હાલ ઇંગ્લાંડમાં એને મોટું રાજ અંગ કહેછે. મોટા મોટા રાજાઓ અને કારભારીઓ વર્તમાનપત્રવાળા શા વિચાર આપેછે તે ધ્યાનથી જુએ છે, અને ઘણુંકરીને તે પ્રમાણેજ વર્તેછે. લંડનના ટાઇમ્સનું “ગર્જના કરનાર” એવું નામ પડ્યું છે, અને એમાં જો કોઈ કામની વિરુદ્ધ વિચાર દર્શાવેલા હોયછે તો તે કામ કરવાને પ્રધાનની હિંમત ચાલતી નથી. પરદેશના રાજાઓ પણ એની કલમથી બીરુદ્ધ.

૫. યુરોપમાં હાલ સાધારણ રીતેજ એમ કહેવાયછે કે વર્તમાનપત્રના જોવા બીજો કોઈ ગુરૂ નથી. એ વડે બધા લોક કેવી રીતે કેળવણી પામેછે તે સમજાવ્યું. એથી પ્રજામત બંધાયછે, કેળવાય છે, અને બળવાન થાય છે. જે દેશમાં પ્રજામત બળવાન હોયછે ત્યાં વર્તમાનપત્ર ધણી સત્તા ભોગવેછે.

૫. ગુજરાતી વર્તમાનપત્રોની સ્થિતિ. ક્યા ક્યા વર્તમાનપત્રો છે ને કેવી રીતે લખાયછે, અને તેનું દેશમાં કેટલું વજન છે તે ટુંકામાં લખ્યું.

૬. વર્તમાનપત્રો વાંચતાં કેટલીક સાવચેતી રાખવાની જરૂર. અ યાદ રાખવું કે પુસ્તકો જેટલું પુસ્તકપણું ઓપાનીયામાં, ને ઓપાનીયા જેટલું વર્તમાનપત્રોમાં ઘણું કરીને હોયજ નહિ. એમાં જે વિચારો આપવામાં આવેછે તે તા-

તકાણિક, લોકોની રૂપને અનુસરતાં, અને વખતે એક તફાળ હોયછે. માટે એ વિચારો ઉપર પુસ્તકોના જોડ-લો આધાર રાખવો નહિ, અને પક્ષના વર્તમાનપત્રો વાંચવા, અને જે વાંચવું તે ઉપર પોતે પણ વિચાર કરવો.

બ એમાં પોતાનો ઘણોજ વખત કાઢવો નહિ. આ નિયમ વિદ્યાર્થીને વિશેષે કરીને લાગુ પડેછે, તોપણ બધાને એ ધ્યાનમાં રાખવાજોગ તો છેજ. વર્તમાનપત્રોથી પુસ્તકો વાંચવાની ગરજ સરતી નથી. એથી પરસ્પરજ્ઞાન મળેછે, પણ એકે બાબતનું પરિપક્વપણું આવતું નથી. વર્તમાનપત્રો તો બહુ ને ગણ્યા કરવા માટેછે.

૭. ઉપસંહાર તથા બોધ. દરરોજ વર્તમાન પત્રો કાંઈ તો વાંચવાજ. આખું વર્તમાન પત્રજ વાંચવાની કાંઈ જરૂર નથી. પોતાને રચના તથા ઉપયોગી પડે એવા વિષયો સંપૂર્ણ વાંચવા, અને બીજા ભાગ ઉપર ઉપરથી જોઈ જવો. નવા સમાચાર તો ખસૂસ વાંચવાજ. વાંચીને વિચાર કરવો. વર્તમાનપત્રો તથા ચોપાનીયાં ન વાંચનાર માણસ ગમે તેવો હોશિયાર હશે, તોપણ થોડા વખતમાં પોતાના જમાનાની પાછળ પડી ગયા વિના રહેશે નહિ.

૩૨. સંસ્કૃત ભાષા.

૧. સંસ્કૃત એ આર્ય વર્ગની જૂનામાં જૂની ભાષા છે.
 અ ભાષાઓના આર્ય અનાર્ય (તુરાની), અને સેમિટિક એવા ત્રણ વર્ગોછે. તે દરેકનું કાંઈક વર્ણન.
 બ આર્ય વર્ગની શાખાઓ:—હિંદુ, ધરાની, યાવની. લાટિની, યુટોનિક, વગેરે. તેનું કાંઈક વર્ણન.
 ક એ મૂળ આર્યભાષા સંસ્કૃત જેવીજ નહિ, તો એને બહુ મળતી તો હશેજ.

